

JOŽE KARLOVŠEK
SLOVENSKE BAJESLOVNE
IN PRIPOVEDNE PODOBE

BESEDILO

LJUBLJANA
1959

Carlavets

Josip Karlovček

SLOVENSKE RAJŠLOVE IN PRIPOMOKE POUČENJA

LJUBLJANA 1957

SLOVENSKE BAJESLOVNE IN PRIPOVEDNE PODOBE

Jože Karlovšek

Vred

- I. Ljudsko slovstvo
- II. Naravne bajke in pripovedi
- III. Kulturno zgodovinski pregled slovenskih narodnih bajk in pripovedi
- IV. Osnovne pojave bajk in pripovedi
- V. SLOVENSKE BAJESLOVNE IN PRIPOVEDNE PODOBE
- VI. Staroslovenske najvišje bitje
- VII. Staroslovenska vilja in njena boženstva

1. Dabog
2. Perun
3. Svarog
4. Svaroh
5. Nadglednik
6. Svetovid
7. Triglav
8. Veloc
9. Polovec
10. Strihog
11. Kokolec
12. Metel
13. Verana
14. Javila
15. Kresnik
16. Veles
17. Iaha - Ialika
18. LJUBLJANA 1959
19. Kurent
20. Kurent v Pusti
21. Ires
22. Kresnice

Joh. Karlovský

STAVENSKÉ BAŤSTOVNÉ IM PRÍPOVEDNÉ PODBY

II 1878

P1959/902

LIBRARY 1959

SLOVENSKE BAJESLOVNE IN PRIPOVEDNE PODOBE

V s e b i n a

Uvod

- I. Ljudsko slovstvo
- II. Razvoj bajk in pripovedk
- III. Kulturno zgodovinski pomen slovenskih narodnih bajk in pripovedk
- IV. Ornamentalne podobe bajk in pripovedk
- V. Staroslovansko prirodno čaščenje
- VI. Staroslovansko najvišje bitje
- VII. Staroslovanska višja in nižja božanstva

1. Dažbog
2. Perun
3. Svarog
4. Svarožič
5. Radegost
6. Svetovid^t
7. Triglav
8. Veles
9. Polevoj
10. Stribog
11. Mokoša
12. Matoha
13. Morana
14. Jarilo
15. Kresnik
16. Vesna
17. Lada - Lelika
18. Dodole
19. Kurent
20. Kurent v Pustu
21. Kres
22. Kresnice

VIII. Bajeslovne pripovedke

1. Ustvarjenje naše zemlje
2. Sončni petelin
3. Svet noseča riba
4. Riba Faronika
5. Raj v slovenski bajki
6. Bajka o potopu

IX. Dobra nadnaravna bitja

1. Pripovedka o jezerih
2. Povodni mož
3. Divji mož
4. Škrati
5. Vila
6. Rojenice, sojenice
7. Morska deklica
8. Rod
9. Dedek domovoj
10. Netek
11. Hišna kača

X. Hudobna moška bitja

1. Zlodej
2. Strahovi
3. Vampir
4. Volkodlak
5. Škopnik
6. Vedomec
7. Vidovina
8. Zmij
9. Kačeč
10. Razpotnik
11. Trdoglav ali Krutoglav
12. Baron Balon
13. Rabol
14. Stramorji
15. Podlegaj
16. Zmaj

XI. Hudobna ženska bitja

1. Pehta
2. Torklja
3. Mora
4. Čarovnice
5. Volhva
6. Ježinka ali Ježibaba
7. Skopulja
8. Rusa
9. Smrtnjaka
10. Veščice
11. Coprnice
12. Tratamora
13. Dahovina
14. Bela kača
15. Bosaruna
16. Jagababa

XII. Ljudje z nadnaravno močjo

1. Velikani
2. Velebaba

XIII. Junaške pripovedke

1. Trdoglav in Marjetica
2. Neurje nad Šmarjeto
3. Sveti Jurij
4. Pegam in Lambergar
5. Kralj Matjaž
6. Martin Krpan
7. Peter Klepec
8. Partizan

XIV. Lirske pripovedke (Družinske pripovedke)

1. Kačja kraljica
2. Zakleti grad

3. Kamniška Veronika
4. Desetnica
5. Mlada Zora
6. Mlada Breda
7. Zarika in Sončica
8. Lepa Vida
9. Zlatorog

XV. Razne pripovedke

1. Roža mogota
2. Navje
3. Lipa

XVI. Viri

XVII. Seznam pomembnejših slik (že izdanih slovenskih
bajeslovnih in pripovednih podob)

XVIII. Slikovne priloge

XIX. Pesnitev "Matoha"

XX. Uvod k diafilmu - Verstvo starih Slovanov

XXI. Živali v slovenskem narodopisju

XXII. Rastline v slovenskem narodopisju

Pojasnilo k pričujočim skriptom

Pri študiju slovenskih ornamentalnih motivov sem uvidel, da imamo Slovenci prav malo figuralnih motivov, ki so zastopani pri nekaterih sedanjih in minulih kulturah v precejšnji meri. Zaradi tega sem začel iskati tiste mikavne in dekorativne figuralne motive, ki so izraženi z besedo v naših bajkah in povestih. S tem sem nehote začel proučevati naše pripovedništvo, posebno bajeslovje in verstvo starih Slovanov.

Pri risanju in slikanju teh figuralnih in simboličnih motivov sem začel tudi nehote opuščati samo ornamentalno stran stilizacij in kompozicij. Tako se polagoma nastajale slikane ornamentalne podobe z neko določeno vsebino.

V pričujočih skriptih so zbrani vsi spisi, ki so služili kot pripomoček za izdelavo "Slovenskih bajeslovnih in pripovednih podob". Zaradi zackrožene celote tega pripovedništva sem zbral tudi tiste snov, ki pač ni bila nujno potrebna za podajanje slikovnih podob, temveč dopolnjuje nekatere literarne vrzeli.

Pri študiju vsebine sem uporabljal predvsem literaturo, ki je podana na koncu skript. Razen tega so mi šli člani Instituta za narodopisje pri Akademiji znanosti in umetnosti, kakor tudi člani Etnografskega muzeja, vsestransko na roko in se jim na tem mestu najlepše zahvaljujem za vso izkazano ljubeznivost in pomoč.

Avtor: K a r l o v š e k Jože

U v o d

V slovenskem narodopisju je opravil Jože Karlovšek svojevrstno pionirsko delo. Medtem, ko se dolga vrsta znanstvenih delavcev že več desetletij ukvarja z ljudskim slovom in ljudskimi običaji, ko drugi spet raziskujejo poslopja in orodje, obrt in gospodarstvo, nošo in glasbo, je posvetil imenovani svoje sile ljudski umetnosti. V področju, ki je čakalo do njega neobdelano, se je poglobil najprej predvsem v ornament.

Skoraj vso slovensko zemljo je prehodil, zapisoval in risal je, da je zbral gradivo, ki mu je dovolilo spoznati tisto, čemur pravimo slovenski ornament. Toda ni se zadovoljil edinole z domačim gradivom in domačo literaturo. Za popolno spoznanje mu je bil potreben študij obsežnega tujega gradiva. Posebno natančno je proučil splošni razvoj evropskega ornamenta, ki je utegnil vplivati na našo umetnost. Svoj študij je razširil na slovanski ornament vobče, pri čemer je zajel še daljni Vzhod prav do Kitajske. Tako je mogel določiti slovenskemu ornamentu njegovo mesto in njegov obraz,

Uspeh njegovega dela odseva v njegovih literarnih delih o slovenskem ornamentu, umetnosti obrti in slovenskih domovih, ki so vzbudila pozornost slovenske javnosti. O teh delih so pred drugo svetovno vojno izčrpno poročale domače in tuje revije. Razen samostojnih publikacij je priobčeval Karlovšek različne svoje prispevke tudi v predvojnih in povojnih obzornikih. Po osvoboditvi pa je končal leta 1957 kot obračun svojega življenjskega zanimanja rokopis: "Osnova in razvoj splošnega in slovenskega ornamenta". Pri tem je upošteval vse kritike prejšnjih del ter delo spopolnil in razširil do zaključne celote.

Podobno kakor France Marolt v glasbi pa tudi Jože Karlovšek v okrasni umetnosti ni ostal le zbiralec in proučevalec. V njem živi tudi umetnik. Iz obilne zakladnice svojega znanja je začel tudi sam oblikovati. Tako zelo se je bil

zatopil v ljudsko duševnost, tako mojstrsko je obvladal naš ornament, da je mogel pričeti s samostojnim ustvarjanjem izpod njegove roke rastejo okrasni elementi, ubrani sicer v duhu ljudske umetnosti, vendar pa požlahtnjeni, svobodno preoblikovani in ustrezajoči značaju slovenskega ornamenta.

To pa je bila šele osnova, šele prvi korak Karlovškovega umetniškega ustvarjanja. Pri študiju ljudskega izročila se je seznanil s precejšnjo vrsto bajeslovnih in pripovednih motivov, ki so se ohranili iz rodu v rod v pesmi in pripovedi, a katere je skušal doslej komajda ^{kdo} likovno prikazati. Temeljito poznavanje ljudskega načina oblikovanja in široka razgledanost v ljudski umetnosti nasploh, sta usposobila Karlovška, da se je mogel lotiti sicer težavne, vendar nad vse mikavne naloge. Začel je slikati like iz naših bajk, pripovedk in pravljic, like, ki si jih predstavlja sicer vsakdo po svoje, a so dobili pod njegovo roko prav posrečeno podobo, saj v svoji zasnovi povsem ustrezajo ljudskemu duhu, po svoji preprosti arhaični obliki pa učinkujejo kot ljudske umetnine, kar vse še podčrtava svojevrstna, da edinstvena tehnika lužnega slikanja na les z lužnimi barvami. Za ta postopek slikanja na les z lužnimi barvami je dosegel Karlovšek leta 1955 iznajditeljsko spričevalo.

Pri ustvarjanju folklornih podob se je opiral Karlovšek predvsem na znanstvena dela o bajkah in pripovedkah, ki sta jih spisala akademik dr. Ivan Grafenauer in univerzitetni profesor dr. Jakob Kelemina. Vendar je moral mnoge vrzeli sam preštudirati, preoblikovati in dopolniti, da je mogel likovno sploh podati marsikatero zapleteno vsebino pripovednih motivov. Tako je nastala iz Karlovškove stvariteljske domišljije vrsta znanih slik od Ribe Faronike do Kralja Matjaža, ki vse dostojno in svojstveno ilustrirajo motive iz našega ljudskega izročila.

Dr. Emilijan Cevc je dobro označil v članku "Slovenska umetnost v delu Jožeta Karlovška" /"Tovariš" 1947.str.603,604/;" Vso to zapletenost in tvegano vsebinsko motiviko je znal Karlovšek ujeti v nekako "rekonstruirano" podobo, oprl se

je na svoje izkušnje, pridobljene pri študiju tujih, zlasti vzhodnih kultur, zlasti pa na drzno in neugnano fantazijo, ki mu venomer spreminja ornament v figuro, figuro pa v ornament. Pri tem dosega skladno kompozicijo, ujeto v dekorativno ploskev." S tem v zvezi naj navedem še besede dr. Ivana Grafenauerja: "Vsebinsko predstavljajo..... Karlovškove podobe pomemben poskus, tudi s podobo in z dekorativnimi motivi oživeti v našem ljudstvu zavest kulturne samobitnosti, podedovane od naših davnih pradedov..." "Dr. J. Kelemina pa omenja v nekem dopisu: " Karlovšek je gotovo med nami izvršil pomembno delo, da se je lotil ilustrativnega dela za naše narodne tradicije. Njegovi prikazi s staroslovenske duhovne kulture kažejo dobro pojmovano materijo."

Dr. Niko Kuret

I. Ljudsko slovstvo

Ljudsko slovstvo obsega vse besedne umetnine, ki jih je ljudstvo za svoje sprejelo in jih prilagodilo svojemu okusu in slogu. Med te umotvore prištevamo ljudske pesmi, pregovore in uganke ter ljudsko pripovedništvo.

Ljudsko pripovedništvo imenujemo ustno slovstvo v nevezani besedi, to je v prozi, in pripovedne pesmi. Pripovedno gradivo v prozi delimo na pripovedke in pravljice.

Pripovedke podajajo po ljudskem mnenju resnične ali mogoče dogodke in imajo često neko poučno jedro.

Pravljice pa so zgodbe, ki so s svojimi čudovitimi zapleti in razpleti sad domišljije in namenjene predvsem razvedrilu.

Pripovedke

Pripovedke delimo v bajne pripovedke ali "bajke", zgodovinske pripovedke, razlagalne pripovedke in krščanske pripovedke ali legende. (Matiččetov)

Bajke nam po svoje razlagajo nastanek sveta, pogansko religijo, naravne, nebesne in zemeljske pojave, elementarne nesreče itd.

Zgodovinske pripovedke imajo le toliko skupnega z zgodovino, kolikor jim ta daje časovno bolj ali manj določen okvir ali resnične osebnosti. Vendar ima ljudska povest še vedno nekaj bajnega jedra. Često prevzemajo mistična bitja - človeške podobe oz. poteze in postanejo kot heroji nositelji najstarejših zgodovinskih sporočil kakega rodu, oz. naroda.

V pripovedkah se zrcali boj ljudstva z naravo in višjimi silami, v obdobju fevdalizma pa se v njem kaže razredni boj, boj tlačanov zoper graščake. V nove oblike ljudskega ustnega ustvarjanja so se vpletali tudi socialni motivi.

Razlagalne pripovedke skušajo pojasniti to ali ono naravno posebnost in sicer pri ljudeh, v živalskem in rastlin-

skem svetu in v mrtvi naravi.

Legende ali krščanske pripovedke podajajo izmišljene dogodke iz življenja svetnikov, Kristusa in njegove matere, govore o čudežnih nastopih svetih podob, o kaznovanju in spreobrnitvah itd.

Pesmi

Med ljudsko pesem prištevamo vsako pesem, ki jo je ljudstvo na svojem ozemlju po ustnem izročilu, s petjem iz spomina sprejelo za svojo, jo daljšo dobo pelo, po svoje spreminjalo in tako prilagodilo svojemu okusu in slogu (I. Grafenauer). Ljudska pesem je pesem, ki se predvsem poje, te je, pesem in napev ustvarjata nerazdruženo celoto. Ljudsko pesništvo delimo na pripovedne in lirične pesmi.

Pripovedne pesmi delimo po njihovi snovi in po izvoru motivov v tri glavne skupine: a) balade in romance,
b) bajeslovne in legendarne pesmi,
c) živalske pesmi.

Bajeslovne in legendarne pesmi imajo vsebinsko ozadje kakor pripovedne bajke in legende v prozi.

Balade so lirične pripovedovalne pesmi mračnega in otožnega značaja. V baladi se navadno bori le ena oseba za svojo srečo in naposled podleže.

Romanca je pa lirsko-epska pesnitev, ki pripoveduje o slavnih dejanjih junakov, o lepoti viteških žena in podobno.

Lirske pesmi opisujejo vsakdanje ljudsko življenje, Po vsebini so lahko resne, otožne, vesele, prešerne, šaljive itd. V pesmih se zrcali duh ljudske skupnosti in sočustvovanje s človekom, smisel za žalost in veselje. Razločujemo nabožne, poklicne, ljubezenske, šaljive, otroške in pastirske pesmi. (Janež)

II. Razvoj bajk in pripovedk

V razvoju prvotne ljudske umetnosti je bila najprej doba raznovrstnih kultov narave in obredov. Tedaj je prvotni

človek častil predmete iz narave: drevo, žival, rastline, vodo, sonce, mesec itd.; šele pozneje je začel častiti duhove in boga-človeka ter si ustvaril vidne in nevidne bogove. V tej dobi so nastale številne bajke, to je zgodbe o nastanku božanstev, tedanji stopnji človeškega razvoja ustrezajoča razlaga sveta in življenja ter posebljenje naravnih sil v krivnostna bitja, ki vplivajo na usodo človeka (Janež).

Razen najvišjih nebeških bogov so se razvila tudi nižja božanska bitja ali nadnaravna bitja, ki jih delimo na dobra in hudobna bitja. To so zastopniki delujočih nebesnih in zemeljskih naravnih in skrivnostnih moči. Božič ali Svarožič je n.pr. v slovanski mitologiji božji sin - mladi bog in zastopnik poletnega vročega sonca. Kurent je hudobni praoče, pa vendar postane na zemlji predstavnik veselja, plesa in godbe.

Dobra nadnaravna zemeljska bitja, ki so v tišini delujočih naravnih moči, so n.pr. vile, sojenice, rojenice, divji mož, povodni mož, škrti itd. Te predstavnike imenujemo vilinska bitja (Kelemina), in ni treba, da bi vedno nastopala kot dobra bitja. Prikazujejo se nam kot duhovi ali v človeški podobi.

Hudobna nadnaravna bitja so predstavniki naravnih sil in moči, smrti, nesreč itd. Prikazujejo se kot duhovi ali kot spačene človeške podobe in sicer: Mora (Smrtnjaka), Torklja, Perhta, Mokoša, čarovnica, Ježibaba, Rabolj, Skopnik, Vedomec, vrag, bes itd.

Bitja, ki jim manjka vsaka duševna poteza in predstavljajo zgolj naravne moči in dogodke, imenujemo demone. Največji demoni so n.pr. zmaj in pozoji, ki so predstavniki povodenj, neurja in potresov. Jagababa ali Ježinka je n.pr. ženski demon viharja, medtem ko je Vedomec moški demon za škodljiv veter. Rabolj in Ruša sta predstavnika zime.

Ženska bajeslovna bitja, kakor n.pr. Matoha, Vesna, Deva itd. so prvotno sestre - žene božanskih (sončnih) bitij, ki jih rešujejo raznih demonov. Pozneje pa postanejo pod drugimi imeni pravljične deklice, za katere se bojujejo srednjeveški junaki - vitezi ali kraljeviči.

Na drugi razvojni stopnji, v dobi poljedelstva in živinoreje, so se človeške predstave prilagodile novemu življenju; stara božanstva razpadejo in se preobrazijo v boga - človeka, v boga - junaka, človeka - junaka, kralja, kneza ali viteza. Bajeslovje izginja in nastopa doba človeštva, ki jo imenujemo zgodovina. Vendar pa v človeštvu še nadalje žive ostanki pradavne narave in kultno - magične podlage. Nastajajo pripovedke, kjer skuša ljudstvo ohraniti mlajšemu rodu pomembnejše dogodke iz svojega življenja, pri tem pa v domačo snov velikokrat vplete dogodke iz sosednih plemen. (St. Janež).

III. Kulturno-zgodovinski pomen slovenskih narodnih bajk in pripovedk

Narodne bajke in pripovedke - mednje spadajo tudi legendarne in baladne pesmi kakor "Jezus in svet noseča riba", "Lepa Vida" itd. niso samo sadovi ustvarjalne ljudske domišljije, vse so bolj ali manj tudi ogledalo resničnih zgodovinskih in kulturnih razmer v preteklih časih, družbenih, нравnih in verskih nazorov, predstav o svetu in njegovi ureditvi. Niso torej samo priče o zgodovini narodnega pesništva, ampak tudi dragoceni zgodovinski in kulturno-zgodovinski viri.

Vendar nam naše bajke in pripovedke same ne povedo, iz katerega časa ali kod so, tudi nam tega ne pojasni zgolj primerjava s sorodnimi bajkami in pripovedkami samo tega ali onega današnjega naroda sosedu. Treba je pritegniti tudi ustrezno gradivo preprostih narodov in kultur, starih in najstarejših, ki so kakorkoli prišli kdaj v stik z našimi predniki, posredno ali neposredno, pa tudi mlajših narodov in kultur, kajpak tudi to, kar je o tem gradivu dognale sodobno narodoslovje /etnologija/ s svojo kulturnozgodovinsko metodo; upoštevati je treba zgodovinska poročila in dognanja zgodovinarjev in prazgodovinskih arheologov. Le tako je mogoče ločiti stara in mlada izročila, v posameznih bajkah in pripovedkah pa prvotno jedro ter spremembe in dodatke poznejših pripovedovalskih rodov, le tako se nam odkrijejo vezi s kulturami in narodi, pokaže resnični razvoj s potrebno zgodovinsko globino.

Če pa naše bajke in pripovedke (v prozi in pesmi) ob kar najobširnejšem narodoslovnem gradivu - kolikor je dostopnega - drugo za drugo načrtno proučujemo, se nam z njihovim izvorom in razvojem začno odpirati razgledi v duha in zgodovino našega narodnega pesništva in njegovih oblik, s tem novi pogledi v zgodovino slovenske besedne umetnosti in v slovstveno zgodovino. Po vsebini, snovni in duhovni, so kot podobe iz življenja in trpljenja, verovanja in mišljenja slovenskega človeka v preteklih časih tudi izrezki iz zgodovine slovenskega naroda, res zgodovine našega ljudstva, ne samo tujih oblastnikov na slovenski zemlji. Pripovedke so ponajveč podobe iz srednjega veka, od dobe vstopa v krščanski svet in plenitev "zamorskih" (arabsko-maverskih) morskih razbojnikov do dobe turških navalov in nasilja družbeno - moralno propadajoče fevdalne zemljiške gospode in kmečkega odpora zoper njo. Med baladami so tudi podobe iz življenja očetopravne (patriarhalne) družine in družbe v praslovansko-praslovenski dobi, največ o tragični usodi družbeno brezpravnih mladih žena (daleč od doma omoženih!), mladih vdov (brez varujočih mladih odraslih sinov!) in sirot. Najstarejše bajke segajo celo še v pradobo slovansko-slovenske prazgodovine.

To so kosmogonske bajke, t.j. izročila o nastanku in ureditvi sveta, o ustvarjenju, prvotnem raju, prvem grehu in kazni, izgubi raja, potopu. Najstarejše med temi bajkami so etnološko starejše od najstarejših doslej znanih bajk kateregakoli najstarejšega indoevropskih visokokulturnih narodov. Naše kosmogonske bajke so tudi najstarejše med slovanskimi - primerjati se more z njimi samo gališko-karpatsko-ukrajinska bajka o ustvarjenju sveta, spremenjena (v več različicah) v kolednico in nekaj ruskih in ukrajinskih drobcev. Verstvo, ki odseva iz teh slovenskih bajk, je namreč še docela verstvo Slovenov in Antov v prvi polovici 6. stoletja. Verske predstave pa, upodobljene v bajkah, so v preprostih kulturnih krogih tesno povezane s celotno kulturo, z gospodarskim in družbenim redom; vse to pa z rodovi in narodi, ki so njihovi nositelji.

IV. Ornamentalne podobe bajk in pripovedk

Ornamentalne podobe so najvišji produkt razvoja ornameta, ki ustvarja s harmonično ritmiko in kompozicijo pripovedujoče in obenem dekorativne podobe. V marsikateri tako ornamentalni podobi opisuje ljudstvo v epski obliki svoje življenjske dogodke, radost in ostala čustva tako, da ritmično povezuje naravne, simbolične, abstraktne in dekorativne motive v ubrano podobo. Saj je bil ornament pri marsikaterem narodu v preteklosti in je še sedaj tu in tam glavni umetnostni likovni izraz. V ornamentalni podobi se zrcali tudi simbolika, ljudske želje, navade, zgodovina in mišljenja ljudstva ter njegova kulturna stopnja in umetniški čut. Zato zavzemajo ornamentalne podobe v narodopisju pomembno mesto, ker opisujejo marsikaj iz skritih navad in življenja ljudstva. Kitajska čudovita ornamentika je n.pr. dosegla z več tisočletno kulturno tradicijo in z vsemi stopnjami razvoja najvišje umetniške raven glede dekorativnih ali ornamentalnih podob.

Okrašene preproge v centrični ali večsimetrični sestavi so n.pr. tudi nekake ornamentalne podobe, toda brez globlje vsebine ali pomembnosti. Prave ornamentalne podobe pa najdemo navadno v simetrični sestavi in na manj uporabnih predmetih. To so n.pr. oltarji, stenske slike in dragoceni lepotičnii izdelki, ki lahko nudijo takim podobam primerno velik prostor. Ni potrebno, da so podobe zajete v točni simetriji, temveč je simetrija lahko skrita v ravnovesju približno enakih, podobnih ali za oko enako obsežnih motivov in to glede barve in ploskve. Pri opuščanju popolne ritmike ali simetrije pa prehaja ta ornamentalna umetnost že v slikarstvo.

Zaradi mnogih simboličnih motivov in znakov je mogoče na najkrajši način podati obsežno vsebino podobe. Obenem pa dobe tudi stvarni in naturalistični motivi zaradi dekorativne stilizacije razen vsebine še ornamentalni učinek. Tako se povezujeta vsebina in dekorativnost v enoto. Često se spreminjajo figuradni motivi s svojo stilizacijo v rastlinski ali

geometrični značaj, geometrični in rastlinski motivi pa prehajajo v poduhovljene upodobitve z življenjsko dinamično silo.

Na ornamentalni podobi navadno opuščamo manj pomembne in nedekorativne motive. Same motive pa podajamo v onih velikostih ali dimenzijah, ki so nujne za kompozicijo in ritmiko, ne glede na pravilnost perspektive ali stvarnega sorazmerja. To nam omogoča, da dosežemo z mnogimi poljubnimi motivi pripovedujočo dekorativnost, kakor je ima n. pr. kaka pesnitev, v kateri se zrcalijo ritmika, zvok besedila in vsebina.

Kvaliteta in umetniška stopnja kake ornamentalne podobe pa ne zavisi samo od osnovnega pojmovanja ornamenta in njene tehnične izdelave, ampak tudi od izvirne umetniške in vsebinske zamisli podobe ter od osebnega, samoniklega podajanja. Pri tem lahko tudi to ali one običajne oblike ali motiviko ornamentike opuščamo in iščemo novih motivov in izraznih sredstev. Razen ritma in kompozicije sta potrebna za dosego ubranosti podobe še kontrast in skladna proporcija posameznih motivov in celotnega vtisa. Vse naj na nas učinkuje čustveno, estetsko in harmonično v svoji originalni zamisli.

Jože Karlovšek

V. Staroslovansko prirodno čaščenje

Prastari Slovani so si predstavljali v pastirsko-nomadski dobi najvišje bitje kot posebjeno "Nebo", jasno pa tudi oblačno. Posebjeno "Nebo" kot oče vsega živega v nevihti z dežjem oplodi "Zemljo" to je veliko mater vsega živega (Grafenauer).

V sadilski kulturi so ²pr²ijeli naši predniki v verstvo Sonce kot dobrega praočeta, ki ga pošilja najvišje bitje na zemljo, da jo obudi s svojimi žarki k življenju, temo - zmaja pa uniči. V staro-sadilski - materopravni dobi pa je bila pramati Luna, plavajoča na nebu, hkrati podoba suhe zemlje, ki plava na praveškem morju. Rodila pa je dva sinova - dvojčka: starejšega Dobrega praočeta - svetli mesec in mlajšega Hudobnega praočeta - temni mesec, ki se med seboj vedno tepeta (mlaj in ščip).

Kot višja bitja nadčloveške moči so stari Slovani častili najprej naravne predmete in pojave, kakor na pr.: reke, ogenj, drevesa, rastline, veter, hudourni oblaki. p. Polagoma so šele dobila naravna dobra najvišja in višja bitja človeške poteze, hudobna pa predvsem oblike živalskih in izmišljenih predstav. Med prvimi posebitvami nebesnih teles lahko prištevamo nebeškega petelina, ki je predstavnik sonca in katerega pošlje najvišje bitje ^{na} / ^z zemlje, da jo oplodi in vodi človeški rod.

Obredni zagovor Starega Slovana, s katerim se zrcali častitev nebesnih teles, je bil n.pr. tale:

Ti, nebo, slišiš ! Ti, nebo, vidiš ! Zvezde ve jasne, pridete v svadbena čaša, a v moji čaši bodi voda iz zagovornega studenca ! Mesec, ti krasni, pridi v mojo klet ! Sončace ti privoljno, izidi na moj dvor ! V tem zagovoru ni opaziti nobenega osebnega omena (Naši vodniki)

VI. Staroslovansko najvišje bitje

O najvišjem bitju Slovenov in Antov 6. stoletja poroča bizantinski zgodovinar Prokopij, osebni tajnik vojskovodje Belizarja:

"Sloveni in Anti verujejo v enega boga, moža bliska, stvarnika vsega in edinega gospodarja, pa mu darujejo goved in druge daritvene živali. Usode niti ne poznajo, niti ji ne priznavajo kak vpliv na človeka; Kadar jim stoji smrt za petami, bodi že, da jih bolezen popade ali da se odpravljajo na vojsko, se zaobljubljajo temu Bogu za ohranitev življenja, češ da mu hočejo, ako uidejo pogubi, takoj zaklati obet; in če ji res uidejo, darujejo, kakor so obljubili, pa mislijo, da so si za obete kupili rešitev.

Časte pa seveda tudi reke in nimfe in nekatere druge demone, tudi tem darujejo in si dajejo pri teh daritvah vedeževati."

Poročilo najboljšega bizantinskega zgodovinarja vseh časov o verstvu Slovenov je prvovrsten vir iz prve roke. Tako ga ocenjuje in uporablja tudi sovjetsko-ruska znanost.

VII. Staroslovanska višja in nižja božanstva

1. Dažbog

Dajbog /Dažbog/ je bil Starim Slovanom kot prvo ime za boga očeta, t.j. najvišjega božanskega bitja. Praslovani so namreč od svoje pastirsko-nomadske prvotne kulture podedovali vero v najvišje bitje - Nebesnega vladarja, v tistega, ki podarja /Daritelj/ in deli /Delitelj/. On je stvarnik, ohranjevalec in lastnik vesoljstva, nebes in zemlje, sončni bog, edini gospodar nad življenjem in smrtjo, kaznovalec hudega in plačnik dobrega. Sonce in deževni oblak sta postala njegovi podobi. Ko so se Slovani pokristjanili, so obdržali ime bog kot svoje ime tudi za krščanskega Boga. (Grafenauer)

Slovani so najstarejše poimenovanje bog Daritelj ali Dajbog nadomeščali v raznih krajih in časih različno ter s tujimi izrazi n.pr. Svarog, Perun, Svetovič, Triglav itd.; tem so pripisovali tudi posebne lastnosti.

Boga in druga višja bitja so častili stari Slovani po navadi v prosti naravi brez svetišč, a svečenik jim je bil družinski oče, starešina, rodovni ali plemenski glavar; svečnikov niso imeli. V gozdih ali gajih so namreč postavljali pred mogočna stara drevesa bogovom v čast oltarje ter jim zažigali na žrtvenikih poljske pridelke; zelo priljubljeno je bilo pri daritvah tudi vedeževanje. Poznejša svetišča so nastala po tujem vplivu in s kulturnim napredkom. Česte so bila obenem preročišče in ljudska zakladnica. Stari Slovenci so v svoji novi domovini radi postavljali božje hrame tudi na visokih gorah in so obdržali to navado, ko so začeli graditi cerkve krščanskemu bogu (Mal).

2. Perun

Perun je kot prvo posebno ime najvišjega staroslovanskega boga, ki ga zasledimo na širšem slovanskem teritoriju. On je obenem mož bliska, gromovnik, bog nevihte in strele ter so mu podrejeni vsi zli duhovi. Stanuje vrh gora, kjer je strašna votlina, v kateri kujejo gromske strele. Iskre gromovnikovih konj so bliski in znoj dež, strele pa njegove puščice. Perunu je posvečena cvetka perunika /bogašica/, zato v njo strela baje nikoli ne udari. (Grafenauer, Kelemina)

Leta 980 je bilo postavljeno v Kijevu leseno svetišče, kjer je imel Perun srebrno glavo in zlate brke. Drugo svetišče s kamnom, podobnim gromu, ki je bilo posvečeno Perunu, je bilo v Novgorodu. Pri Perunu so polagali Rusi prisego, da se bodo držali pogođb, sklenjenih z drugimi narodi. V njegovo čast so vzdrževali stalni ogenj s hrastovimi drvimi. (Masarykov slovník naučný)

3. Svarog

Svarog je kot drugo posebno ime za najvišjega staroslovanskega boga, posebno kot božanstvo sonca, nebes in ognja. Ime je dobil po staroevropskem - trakijskem sončnem bogu. Svarožič pa je njegov sin - mlado sonce. Na severozahodu ruskega ozemlja je prevzel Svarog vlogo nebeškega kovača, ki s tovarišema dovrši stvarnikov grobo ustvarjeni svet. Svarog je bil tudi zaščitnik zakonskega stamu, kar verjetno spominja njegovo ime na besedo svadba. (Grafenauer, Mal)

4. Svarožič

Polabski ratarski /poljedelski/ Sloveni so častili Svaroga pod imenom Svarožič. Kot božanstvo kmetijstva ga je označevala turova glava, znak začetka domače govedoreje ali kot totem ratarskega plemena. /Turvo glavo imajo v svojem grbu tudi naši Turjačani, ki so prišli v slovenske kraje v 9. stoletju iz Ursberga na Švabskem/.

V mestu Retra obodrskega rodu Retranov je stal Svarožič - Radgostov tempel, kjer je tudi bilo slavno preročišče; prerokovali so s pomočjo konja, ki je bil posvečen Svarožič-Radgostu, glavnemu, sončnemu in vojnemu bogu. (Niederle)

5. Radegost

O Radgostu zgodovina še ni na jasnem. Eni zgodovinarji domnevajo, da je bil bog gostoljubja, drugi pa zopet, da je bil Radegost prvotno voditelj nekega plemena. Radegostov praznik je bil v jeseni. Takrat so mu darovali pred njegovo podobo ter mu nalivali v rog, ki ga je držal v roki, novega medu. Pri tem so tudi prerokovali o rodovitnosti prihodnjega leta. Če je ostalo v rogu še kaj medu od prejšnjega leta, je bila to vesela prikazen, ki je obetala srečo tudi za drugo leto. Če pa je bil rog prazen, je to pomenilo nerodovitnost v prihodnjem letu. (I. Stare).

6. Svetovit

Svetovita so častili predvsem pomorjanski Slovenci kot lokalnega boga na otoku Rujani v svetem mestu Arkona. Njegov tempelj v Arkoni je bil lesen in zelo umetniško izdelan. V njem je stal ogromen kip Svetovita s štirimi glavami, od katerih sta dve gledali naprej, dve pa nazaj. Lase in brke je imel obrezane, v desnici je držal rog z vdelanimi okraski iz raznih vrst kovin, z levice pa se je opiral na bok.

Znak božanstva Svetovita je bil meč nenavadne velikosti, čigar nožnice in držaj so krasili redki, s srebrom kovani okraski. Posvečen mu je bil konj belec, ki ga je vzdrževal sam najvišji svečenik, ki je užival kraljevske časti. Ko je Valdemar, danski kralj osvojil Arkono, je tempelj razrušil, njegov kip pa razbil in vrgel v ogenj. (Masarykov slovník naučný)

Pri Husiatynu v Galiciji so našli steber z obrazi na štirih straneh; domneva se, da je to spomenik iz poganske dobe in da predstavlja podobo Svetovita, ki baje vidi na vse strani, da more nadzirati delovanje in početje vseh ljudi.

Na kresni dan, ko je dan najdaljši, je Svetovitov praznik. Njemu na čast se je vršila ponekod vsako leto tudi velika slovesnost žetve.

7. Triglav

Triglav je bil najvišji bog pomorjanskih Slovencev, ki so imeli v Ščečini /Štetinu/ svoje umetniško zgrajeno svetišče. V svetišču je stal dragocen kip tega božanstva s tremi glavami, ki so imele oči in ustnice zagrnjene z zlatimi zavoji. Tri glave naj bi pomenile, da vlada Triglav nad nebom, zemljo in morjem. Predstavljali so si ga tudi kot konja, ki mu je bil posvečen.

Ime našega Triglava, očaka Julijskih alp, pa s starodavnim slovanskim božanstvom ni-, kakor pravi Ludor Niederle - v nobeni zvezi. Vendar je J. Mal mnenja, da so sledi tega nekdanjega božanstva tudi v naših izročilih in pripovedkah.

8. Veles

Veles je pomembni staroslovanski bog-pastirjev in njihovih čred. Častili so ga posebno Čehi in Rusi /Volos/.

Rusi so mu darovali žito, oziroma kruž^h; ostanki teh obredov so se ohranili do nedavnega. V njegovem imenu so sklepali pogodbe in pri njem so prisegali, ko je kupec ssel^h svoj kožuh, prodajalec je pa "na kosmato udaril".

(Masarykov slovník naučný)

V krščanski dobi je bil Veles zamenjan s Svetim Vasilijem-Blažem, zaščitnikom čred. Zaradi tega na Belokranjskem na Blažev dan nihče ne vprega živine, ker je vsega blaga oziroma živine god. Štajerski pastirji so pa o spomladanskem kresu napravili križ in nanj obesili goveje rogove, kar je spomin na poganskega zavetnika živine. Poklekivši pod gaber so prosili, naj jim "Sveti Velko" /Veles/ varuje njihove kravice. (Mal)

9. Polevoj

Božanstvo žitnega polja je bil Rusom Polevek ali Polevoj. Ponekod na Slovenskem so še nedavno puščali kmetje na njivi šop nepožetega klasja, ki mu pravijo "koza", v zahvalo za pospravljeno žetev. Koza je bila namreč predpoda rodovitnosti in njen kip so postavili karantanski Slovenci celo v svojem preročišču pri Millstattu. "Koza" na polju je bila torej odkupnina za Polevoja - Plenja, to je boga izobilja, ki daje zemlji, da obilno obrodi - plenja. (Mal)

10. Stribog

Stribog je starorusko božanstvo, ki povzroča oster veter. Njegovi vnuki so vetrovi. V Kijevu je ostalo njegovo svetišče. (Ottův slovník naučný)

11. Mokoša

Mokoša je ruski ženski demon, ki hodi po hišah in nadzira predice. Pod njeno zaščito je žensko delo in striženje ovac. Zato se vtika v škarje, s katerimi se strižejo ovce. Časte jo tudi porodnice, pastirji pa kot boginjo čred drobnice. (Ottuš^v slovník naučný)

Mokoša se je med Slovenci ohranila na štajerski severni jezikovni meji v pripovedki o mogočni čarovnici Moški, ki je bila nekoč ajdovska kraljična. Ljudem je bila zelo naklonjena, le tistim je odnašala otroke, ki so jih slabe vzgajali. (Mal)

12. Matcha

Ženi slovenskega najvišjega bitja naj bi bilo ime /po Kelemini/ Matcha ali Matica, Božja deklica, Beža žena, Zlata baba in podobno. /Svarog rodi z Matcho zlaterokega in zlatolasega Kresnika/.

V slovanskem hajeslovju je pa Matcha gozdna žena, ki bega v gorah popotnike, pa tudi grozi in straši. O slabem človeku se pravi, da je "kakor Matcha". (Mal)

Pri Srbohrvatih se imenuje žena nebeškega vladarja Vida, kar ustreza moževemu imenu Svetovit in je skrajšano iz Vidoslave.

13. Morana

Morana je bila staroslovansko božanstvo smrti, bolezni in zime. Spomladi, kakor hitro je sneg skopnel, so ljudje sežigali podobe boginje Morane od veselja, da je konec njenemu vladanju, to je, da je konec zime. Istočasno pa so nosili v svečanih obhodih podobo boginje pomladi - Vesne. (Masarykuv slovník naučný in I. Stare).

14. Jarilo

Jarilo je bil predstavnik spomladanskega sončnega prerorenja in božanstva rodovitnosti ter ljubezni. S svojo ljubeznijo in vročimi žarki zbudí pusto, vlažno in hladno mater zemljo k novemu življenju. S tem, da je s strelo zadel ob kamen in z bliskom oplazil ^edrvo, je naučil človeka, kako se iz kamenja in lesa jemlje luč in gorkoto. (Mal) Ime Jarilo še danes zveni v besedah jarnik, jariti, jara, jarec itd.

Spomladni kresovi so oznanjali, da se je Jarilo, božanstvo pomladnega sonca, osvobodil zimskih spon. V krščanski dobi pa stopi na mesto Jarila sv. Jurij, ki bojno opremljen jezdi na konju in prebode z dolgo ostro sulico hudobca v obliki zmaja (zimo). Zelenega Jurija, spomladanski obred, praznuje splošno še danes Bela krajina, čeprav je bilo to praznovanje nekoč bolj razširjeno.

Božanstvo spomladanskega sonca imenujejo nekateri tudi Vestnika, med tem ko je Vesna, boginja ljubezni in pomladi, tudi sestra ali žena Kresnika ali Vestnika.

V pripovedki Trdoglav in Marjetica nastopa sončni junak (Jarilo) kot kraljevič, ki reši Marjetico (Vesno) ujetništva, kjer jo drži zaprto Trdoglav (zimski demon).

15. Kresnik

Kresnik je bil pri Slovencih zlatolasi in zlatoroki božji sin in posebljeno poletno vroče sonce in poletna rodovitnost. Njegovo mater je nebeški vladar uklel v Belo kačo ali kačjo kraljico zaradi njene zlobe. Kadar blago sonce sije po Kresnikovi želji, pada zlata pšenica z neba. V svojem življenju je izvršil Kresnik mnogo dejanj, blagodejnih ^{na} človeštvo. Ko je bila zemlja pokrita še z gozdovi in močvirji, je pobil nešteto pošasti, tolovajev in strupenih kač. Premagal je svojega največjega smrtnega sovražnika, kačjega kralja Babilona, ki je Kresniku pokradel vse krave, ko je še pasel čredo na planini. Kačji kraljici je odnesel celo krono in rešil

svojo sestro iz ujetništva. (Kelemina)

Kresnik stanuje v jutrovi deželi v zlatem gradu na stekleni gori v podobi zlatorožega jelena. Pred gradom rastejo čudovita zelišča in zlata jabolka. Komur se posreči utrgati to jabolko, temu ne bo treba nikoli umreti. Čudežni zvonovi v gori izpolnjujejo vsako željo. Kadar se v daljavi bliska, groma pa se ne čuje, takrat pravijo ljudje, da se Kresniki med seboj bojujejo za deželo. (Mal)

Vedomci (Vidovine) so krivi Kresniki, ki hočejo človeku hudo in odnašajo petev iz dežele. Kresnik jim pa to brani in jih goni iz dežele. Črnošolci, ki imajo tudi čarovnije v oblasti, imajo navadno to lastnost v malem, kar dela Kresnik v velikem. (Kelemina)

J. Kelemina smatra v svoji razpravi Kresnika za zastopnika spomladanskega sonca, Jarila pa za poletnega, vročega sonca. (Deblo jar, naj bi pomenilo ljut, srdit). Nasprotno smatra J. Mal Kresnika za predstavnika poletnega sonca, Jarila pa za spomladanskega sonca. (Deblo jar, naj bi pomenilo mlad).

16. Vesna

V slovenskih bajkah, ki opisujejo zmago sončnega junaka - Jarila - Vestnika - nad zimskim demonom, nastopa kot posebljena predstavnica pomladi Vesna. Ta je sestra sončnega junaka, ki mu je že od nekdaj namenjena za družico. Sončni junak odreši Vesno, ki jo zimski demon drži ujeto v nedostopnem gradu. Vesna skoči z Vestnikovo pomočjo z visokega gradu. (Kelemina)

Vestnik se izneveri svoji družici: pomlad traja le malo časa. Zato mu Vesna zavda, da zapade v otrplost: sonce v drugi polovici leta pojenja, nazadnje skoraj docela obnemore. Toda tudi Vesno doleti usoda: ugrabi jo zopet zimski demon, nato pa čaka v njegovem gradu odrešenja.

Tako odseva v stari slovenski bajki dosledno menjavanje letnih časov.

17. Lada - Lelika.

Lada je bila pri Staroslovanih boginja pomladi, lepote in ljubezni. Malorusom je Ljalja s cvetjem okrašena pomladna deklica. Rusom pa je Ljaljnik predvečer sv. Jurija. Srbska narodna pesem poje "Od Poljelje mile bože, od Poljelje krasne cure". (J. Mal)

Prleki pravijo o kaki gizdavi deklini, da je oblečena kakor "Lelika". Po Ščavničkem dolu so nekoč hodile Ladavice na Jurjevo prepevat od hiše do hiše. Najlepša dekleta so se čedno oblekla in okitila s cveticami, povsod so jih radi poslušali, ko so pele (gnale lado):

O Lada, Lada, mila Lada
mi te danes rešujemo
tvojga godu vesele ...
Masla si nam ti prinesla,
celi svet je rožen cvet.
Sonce si nam omladila,
da že začne toplo gret ...
(J. Kelemina)

Pesnik dr. France Prešern imenuje Leliko pod imenom Lejla v svoji pesmi "Turjaška Rozamunda", ko proti koncu pesmi poje:

Bolj ko lepa Rozamunda
lepši Lejla mu dopade,
v grad turjaški je ne pelje
na svoj grad domov jo vzame.

18. Dodole

Dodole je sedanje ime za slovansko Lado, boginjo pomladi, veselja, zakona in zdravja. Na Slovaškem hodijo še danes ob suši po vasi nališpane deklice - Dodole in prosijo za dež. Slovenski pastirji pa škropijo ob potoku deklico, proseč dežja z vzklikanjem: Daj nam dežja, oj Dodo, dodole ! Dodole kliče

ob suši tudi srbska narodna pesem. (Po J. Malu).

19. Kurent in hudoba

Kurent, hudobni sin Pramatere Lune, hudobno višje bitje Temni mesec, je v slovenskih kozmologičnih bajkah nadnaravno bitje veselja, plesa in godbe. Siromašnim ljudem rad pomaga, ob vesoljnem potopu pa je celo rešil Kranjca, da ni utonil. Kot iznajditelj opojne pijače in sadilec rastlin, iz katerih se delajo pijače, je postal kulturni heroj vinogradništva in je tudi zapeljal z vinom prvega človeka v greh. (Kelemina, Grafenauer)

Zaradi svoje dobrotljivosti in dobrega srca je dobil od najvišjih bitij čudovite stvari in lastnosti, ki si jih je smel poželeti. Pri tem pa je pozabil prositi za nebesa. S čudnimi goslimi, sadnim drevesom, stolom, vrečo itd. celo hudiča in smrt ujame in užene, naposled se pa še sam v nebesa prislepri. Pravljica o čudovitih Kurentovih goslih pripoveduje:

Nekoč je Kurent spremenil cerkev v plesišče. To je bilo strašno pohujšanje. Kurent ni hodil rad v cerkev in še zdaj, ko je prišel, bi bilo bolje, da bi ostal doma. Čudežno je zagodel, da je moral vsak plesati, tudi župnik. Ves pekel se je razveselil: "Zdaj je pa naš!" so mislili hudobci. "Zdaj bo pa nam godel in pel v žarkem peklenškem gradu." Sam prvak hudičev, šepasti vrag, se odpravi na zemljo in spremljajo ga njegove črne mačke, s katerimi se vozari včasih naokrog. Ojej, zdaj bo pa Kurentu trda predla.

Peklenšček pride do Kurenta ter ga lepo pozdravi in pove, da se že ves pekel veseli njegovega prihoda. "Ej, kdor je vesel, naj tudi pleše!" pravi Kurent. Hkrati - švrk z lokom po goslih. Divja godba prevzame hudiča tako, da mora zaplesati, čeprav je šepast. Hudobec javka in tuli. Toda Kurent kar naprej gode, podnevi in ponoči, brez jedače in pijače, ves teden, dokler mu trudne roke ne omahnejo in dokler si vrag kopita ne obrusi. Tedaj vrag na vrat na nos vse skupaj pusti ter jo z mačkami vred odkuri v pekel.

Pravljico, kako je Kurent zapeljal človeka v greh, pripoveduje Trdina v "Nevemu" 1858:

Kurent ne more preboleti, da ga je Človek /prvotno najvišje bitje/ premagal. Česar ni mogel s silo, to hoče doseči z zvijačo; prinesiti hoče Človeku dar, ki ga je sam izumil. Stisne vinsko trto in iz nje priteče suho rdeče vino. Nese ga Človeku, ki ga najde v rodovitni deželi onkraj morja, ko se zalaga s slastno potico iz bele pšenične moke in rumenega satja. Ponudi mu vina. Človek izpije, pa pijače ne pohvali. Spet iztisne Kurent iz trte vino, pa mu primeša čemerike, ki se z njo hranijo Vile in vešče. Spet poišče človeka ter ga najde v podzemlju, kjer iz suhega zlata srajco veze. Spet mu ponudi vina. Človek ga izpije eno čašo in pohvali, drugo pa zavrne - še je trezen in razumen. Tretjič iztisne Kurent iz trte vino, močnejše kot kdaj poprej, pa mu pridene še svoje krvi. Spet poišče človeka, pa ga najde na visoki gori, ko se pri božji mizi z božjo pečenko masti. Spet mu ponudi vina. Človek ga pije brez mere in pameti. Bog ga najde, ko pijan dremlje za njegovo mizo. Vrže ga z gore v globino, da pobit in na pol mrtev obleži mnogo let. Ko ozdravi, mu je moč pošla. Ne more več v deželo onkraj morja, ne v podzemlje, ne na visoko goro do nebeške mize. "Tako je zavladal Kurent nad svetom in Človekom; ljudje pa so od tedaj slabotni in majhni."

20. Kurent v Pustu

Pust imenujemo v širšem pomenu prehodni zimsko-spomladanski čas, v ožjem pomenu pa zadnje dneve pred pustnim torkom. Vzhodna Štajerska je med slovenskimi pokrajinami edina, ki je vse do danes ohranila celo vrsto prastarih ljudskih pustnih krink in postav, v katerih živi davni svet narurne prvotnosti in globoke povezanosti z zemljo in z letnimi časi.

Prvotno so imele maske v tem prehodnem času svoj čarodejni pomen. Davni človek je namreč z živalsko preobleko predstavljal demona, ki odganja pogubne zimske sile ter vzbuja

mrtvo naravo k pomladnemu življenju.

Med pomembnimi maskami, ki deloma še danes nastopajo pri nas v pustnem času, moramo v prvi vrsti pokazati na Kurenta kot zadnje ostalino demonskih živalskih mask s čarodejno močjo. Doma je predvsem na vzhodnem Štajerskem. Kurent je oblečen v težek, narobe obrnjen ovčji kožuh, vso glavo mu pokriva pošastna živalska krinka z rilčastim nosom in dolgim jezikom; okrog pasu ima na verigi navezanih več kravjih zvoncev, v roki pa nosi ježevko, ki je obita z bodičasto ježevo kožo. Po starem običaju nosi včasih na glavi še rogove. Tako maskiran Kurent je potem osrednja pustna postava in kot posebljeni pust. (B. Orel)

Kurent je stara slovenska podoba neugnanega pustnega veselja ter prebujajoče se pomladne sile, ki se upira zimi v pripovedki pa tudi samemu peklu in smrti. Prvotno je bil Kurent mitos o mesecu, lunarnomitološke osnove je pa iskati v prastarih kulturah. (B. Orel)

21. Kres

Od vseh prirodnih sil tvori ^{vera} v božanstvo ognja in sonca temeljni kamen slovenske in slovanske mitologije. Iznajdba ognja pomeni namreč velik korak človeka v razvoju praskupnosti k civilizaciji. Ognju so pripisovali stari ljudje tudi posebno magično, očiščujočo in zdravilno moč. Ta pa je bila največja, kadar so pogasili stari nečisti ogenj ter zanetili novega s kresanjem ali z drgnjenjem. (Mal)

Glavni starslovenski prazniki, ko so Slovenci kurili kres na čast sončnemu bogu, so bili pozimi, spomladi in poleti.

Zimski ali božični kres so Slovenci kurili ob času, ko začenja dan rasti in ko se z novim letom tudi sonce poraja k novemu življenju. Saj je sonce največji dar, kar jih ima človeštvo, božanstvo luči in toplote, ki brez njiju zamre življenje. Mladega boga, - mlado sonce so imenovali Božič. V krščanski dobi pa je postal ta praznik vir in temelj cerkvenih svečanosti.

Spomladanski kres so Slovenci kurili na čast bogu spomladanskega sonca (Jarilo), ki ga je v krščanski dobi nasledil Zeleni Jurij. V tem času slavi narava svojo zmago nad zimo in temo, v človeških srcih pa se poraja čustvo veselja in radosti, vir novega življenja in poguma.

Poletni kres kurimo še sedaj v času, ko ima sonce svojo največjo moč in ko je dan najdaljši, to je o kresu. Nekoč je bil posvečen glavnemu bogu sonca in ognja Svetovitu ali Svarogu, v splošnem pa predstavniku poletnega sonca Kresniku, ki varuje prebivalstvo. Kresnik se tudi stepe s svojimi sobogovi, tako da se na jasnem nebu bliska, kadar je treba rešiti žitno polje pred njihovo grabežljivostjo.

Kres, čas sončnega obrata je tudi edini poletni večji praznik, ki odkriva človeku - poljedelcu njegovo bodočnost - usodo tik pred žetvijo in ki naj odvrta zle sile. Ker obhajamo kres na rojstni dan sv. Janeza Kresnika, imenujemo kres tudi Ivanje ali Janževo. Ob kresu se zelišča in rože v polnem razcvetu in baje navdane s posebno čarodejno močjo, med njimi zlasti gozdna kresnica ⁱⁿ ali praprot. S kresnico navadno okrase živinske glave, s praprotjo pa nastiljajo hiše in hleve. Praprot in razne ivanjske rože vtikajo dalje v streho ter jih dajejo na okna in vrata ali pa obešajo vence na stene. Z rožami in zelišči na kres tudi vedežujejo. (Orel)

Središče kresnih običajev predstavlja kresni ogenj ali "kres", ki ga zažigajo na kresni večer ljudje, ko sonce zaide. Po starem običaju so zažgali ponekod obanem s kresno grmado visoko okrašeno drevo, nekakšen mlaj ali "rožo".

Po veri naših prednikov tiči v kresnem ognju največja čarodejna, obrambna, zdravilna in očiščujoča moč. Zaradi teh lastnosti je metala mladina goreče plošče, goreča kolesa in šibja ali vence visoko kvišku pod nebo ali navzdol v dolino. Čez kresni ogenj so gonili celo živino in vsak kresovalec je navadno trikrat preskočil ogenj. (Orel)

Ljubavna podoba kresa postane za fante in dekleta, ki se zbero okoli njega ter prepevajo, plešejo, skačejo čez dogo-

revajoči ogenj ali se kako drugače zabavajo. Pri tem se često medsebojno polivajo s kresno vodo, ki ima baje posebno zdravilno moč in je zaradi tega važen sestavni del kresnega obredja. Kresnih pesmi je več inačic kakor n.pr. štajerska (SNP III. 5152):

Let', kolo, let',
cvet', praprot, cvet',
Škrop', dekle, škrop',
Hoja, hajsa, hop !

Druga inačica se glasi- (SNP 5150):

Sveti, sveti, svetli kres!
Vrti, vrti mladi ples !

Peli so tudi n.pr. tole (SNP 5152)

Kaj raste brez korenja ?
Kamen raste brez korenja.
Kaj cvete brez cveta ?
Praprot cvete brez cveta.

22. Kresnice

Nekoč so dekleta po vsem Slovenskem o kresu hodile po polju in med vinogradi ter s posebnimi pesmimi prosile blagoslova za obilno letino. Nato so se oglašale pri posameznih hišah in pobirale darila. Obredje, kolikor ga poznamo danes, je že krščansko preoblikovano, izvira pa iz poganske vere v Kresnika, ki je bil božanstvo sonca in ognja in katerega so prosili za dobro letino.

V Beli Krajini hodijo okoli še sedaj o kresu mlade pevke - Kresnice, ki so oblečene v belo narodno nošo in pokrite z belo pečo take, da jim je del obraza zakrit. Z njimi hodi mlad fant, ki spremlja njihovo petje na piščalki in obenem pobira darila. (Orel)

Inačica pesmi o Kresnicah iz Lašč je razen krščansko še pravljичno preoblikovana. Začetek te pesmi se glasi:

Kresnice kresujejo
in prav lepo zapojejo
od Jezusa, Marije.
Zaslišal se je velik glas
predaleč v drugo deželô,
tje noter v svetlo izbicô,
v gorke belo posteljico,
kjer kraljevič mlad je sladko spal.

Gorenjska varianta v kresni pesmi kaže, da so tam
pri tem opravilu sodelovali tudi fantje:

Fantje, dekliči kresujejo,
žitnega polja varujejo:
"Var ga Bog in sveti Duh!"

VIII. Bajeslovne pripovedke

1. Ustvarjenje naše zemlje

Etnološko najstarejšo doslej znano bajko iz Mengša
in z Dolenjskega o ustvarjenju sveta in prvega človeka je
zapisal Janez Trdina leta 1880. v hrvatskem prevodu
(Reški Neven VII. 1858).

Spočetka ni bilo ničesar razen Boga in Bog je spal
in sanjal. Od vekomaj mu je sen trajal. Pa je bilo usojeno,
da se je zbudil. Zbudil se je iz sna in se ogledoval in vsak
pogled se mu je spremenil v zvezdo. Prvi pogled je ustvaril
našo lepo zemljo, drugi pogled naše ljube sonce, tretji po-
gled našo prijazno luno, vsak poznejši pogled pa bleščečo
zvezdo. Bog se je začudil in začel potovati, da si ogleda,
kaj je z očmi ustvaril. Potuje in potuje, pa nikjer ne konca
ne kraja.

Na poti pride tudi nazaj na našo zemljo. Pa se je bil
že utrudil; pot mu je na čelo stopil. Na zemljo mu pade kaplja
potu, kaplja oživi in to je bil prvi človek. Božji mu je rod.
Ni bil ustvarjen za razblode, že od početka mu je bilo usoje-
no, da se bo trudil in potil.

Šišensko bajko "Od kod je naša zemlja" je napisal Janez Trdina istotam in se glasi:

Ničesar ni bilo - ko samo Bog,
sonce in morje. Sonce je pripekalo.
Bog se je ogrel in se potopil,
da se v morju skoplje. Ko se je spet vzdignil,
mu je ostalo za nohtom - zrno peska.
Zrno je izpadlo ter ostalo na površini.
To zrno je naša zemlja -
morsko dno - njena domovina.

Massai, hamitski nomadi, ki goje govedo v Vzhodni Afriki, pripovedujejo:

V začetku je bila zemlja pusta, suha puščava, v kateri je prebival zmaj. Tedaj je prišel Bog z neba, se bojeval z zmajem in ga premagal. Tam, kjer je iz njegovega trupla iztekla kri /voda/, je nastal raj z bujnim zelenjem.

2. Sončni petelin

Petelin velja, odkar ljudje pominjo, za čarovno znamenje, ki odvrta nočne hudobne duhove ali demone. Petelin je tudi oznanjevalec jutra in simbol ognja. Pri Perzijcih je bil posvečen bogu svetlobe. Na Kitajskem je še slej ko prej čuvar mrivecev, krščanstvu pa je podoba vere in čuječnosti. V umetnosti pomeni dostikrat razumnost, modrost in plodnost.

Na zvonikih, stolpih, hišnih strehah, v novejšem času tudi na transformatorjih vidimo petelina, ki naj varuje ljudi, živali in poslopja v simboličnem smislu strele in ognja.

Pri davnih naših prednikih je bil posvečen rdeči petelin z zlatim grebenom sončnemu in svetlobnemu božanstvu in tudi temu namenjena daritvena žival; imeli so ga tudi za znamenje zakonske sreče, zakaj sončni bog je ščitil njihove zakonske zveze. Naše pravljice pripisujejo staremu črnemu petelinu posebno čarovno moč, ko mu je bilo sedem let, je znesel težko jajce, iz katerega se je izvalil strašen zmaj. (Mal)

Stara bajka pripoveduje, da je poslal Bog, ko je ustvaril Zemljo, nanjo svojega pooblaščenca.- petelina /sonce/, da jo je oplodil v korist človeku. V zlati dobi ali v rajju je potem vodil ljudi ter jih opominjal, da so se ravnali po smotrnem redu.

3. Svet noseča riba

Bajka o ustvaritvi sveta se je preobrazila na potresnem območju ob Tihem oceanu na tale posebni način: Ko stvarnik Zemljo ustvarja, jo položi še majhno na ribo velikanko, da je poznejši veliki zemlji hrbtnica /gorovje/. Kakor hitro se ta riba zgane, nastane potras. Na to bajko spominjajo nekatere slovenske pesmi - /"Jezus in svet noseča riba"/. Naši davni predniki so tudi mislili, da Zemlja na vodi plava, zato so si potres razlagali takole: V vodi, na kateri plava, sta veliki ribi. Kadar se te živali zganeta, se svet strese, oziroma se zazna potres. (Grafenauer)

4. Riba Faronika

Krščanska legenda pripoveduje o koncu sveta po predkrščanskih nazorih o ustvaritvi Zemlje in njeni zgradbi. Po morju plavajoča in z ribo podstavljena Zemlja se bo pač naposled potopila. Svet nosečo ribo so spremenile v ribo Faroniko srednjeveške pripovedke; po letih se se bili spremenili Faraon in njegovi vojščaki, ki so utonili v Rdečem morju, v tju-lenje - v "faraonike". Iz te prvotne zasnove se je rodila slovenska bajka o ribi Faroniki, ki jo sam Jezus prosi, naj ne potopi sveta.

Riba po morju plava,
riba Faronika.
Jezus za njo priplava
po morju globočin:

"O le čakaj, čakaj, riba,
riba Faronika!
Te bomo kaj prašali,
kak se po svet godi."

"Če bom jest z mojim repom zvila,
ves svet potopljen bo;
če se bom jest na moj hrbt zvrnila,
ves svet pogubljen bo."

"O nikari, nikari, riba,
riba Faronika!
Zavolj nedolžnih otročičev,
zavolj porodnih žena."

5. Raj v slovenski bajki

Zemlja je bila od začetka pusta, saj ni bilo na njej drugega kakor golo kamenje. Bogu je bilo tega žal. Poslal je nanjo svojega odposlanca petelina, da jo oplodi, da bo nato rodila človeški rod. Petelin se spusti na pečine in znese jajce čudežne moči. Jajce se prebije in iz njega privre na dan sedem rek. Ko so reke napolnile pokrajino z vodo, je bilo kmalu vse zeleno. Dolina se spremeni v raj. Zemlja je pognala cvet in rodila sad. Na njivah je zorela vse leto pšenica brez človekovega truda in njeno klasje je segalo od vrha do tal. Drevje ni rodilo med drugim samo lepih jabolk, ampak tudi bele slastne hlebe. Drevesa so se kar sama nagibala k ljudem, da so si lažje natrgali sadja. Ribe je bilo treba samo poklicati in jih speči. Vinska trta in ajda sta pa bili sveti zelišči, posvečeni bogu veselja - Kurentu.

V takem rajju so živeli ljudje velikani in si izbirali posel le bolj za zabavo. Visoke gore so obdajale prvi raj ter ga varovale vremenskih neprijetnosti in morebitnega nasilja. Visoko na nebu je božji petelin z rdečim grebenom treperil s perutnicami in ljudem sleherni dan zakikirikal in ukazal, kdaj naj vstanejo, kdaj jedo, kdaj in kako delajo.

Ljudje so se petelina naveličali poslušati in prosijo Boga, naj vendar odpokliče petelina, saj sami vedo, kako jim je živeti. Bog jim ustreže. Nebeški petelin jih pa za slovo še posvari, naj se varujejo jezera, to je kazni za greh - potopa. Ljudje nekaj časa res žive, kakor jih je petelin navedil. Sčasoma pa se prevzamejo - in začno živeti po svoje, brez kakega reda. Pridejo bolezni in vsake vrste nesreče. Spomnijo se petelina, pa se ne spametujejo, samo stražnika postavijo na goro zaradi jezera, ki naj se ga varujejo, pa ga v dolini ni. Naposled jim je še to odveč, napoti se jim celo petelinove reke. Hoteč jih preurediti, gredo in razbijejo petelinovo jajce. V

povodnji, ki bruhne tedaj iz jajca, se vse potopi, reši se samo stražnik na gori s pomočjo vinske trte in Kurenta.

Druga inačica slovenske bajke o izgubljenem rajju pripoveduje, da so ljudje zgubili raj, ker jih je pokvarila premočna volja /Trdinov zapis iz Mirne/.

Od kraja - pravi J. Trdina - je bila zemlja pravi raj. Žito in sadno drevje je vse leto zelenelo, cvetelo in rodilo. Človek je imel mogočno voljo, kar si je pozelel, vse se je takoj zgodilo; živež, tudi ribe in druge živali, so vsi prišli kar sami k njemu. Treba jih je bilo samo skuhati in speči.

V tej obilnosti in sreči pa so pozabili ljudje Boga in se razvadili. Jeli so se med sabo črtiti, preganjati, moriti. In delali so lahko strašno škodo, ker je bila njihova volja tako močna, da se je izpolnila vsaka nesreča, ki jo je želel človek svojemu bližnjemu. Mati je bila nejevoljna, da ji je Bog dal devet hčera in samo enega sina, pa je velela: "O da bi se ve, moje hčere, moja nadlega, izpremenile v jato belih gosi!" In kakor je to izustila, je zletela na ograjo jata belih gosi in z ograje je šla jata daleč, daleč naprej v deveto deželo Hudobni sinovi so želeli staremu očetu, da naj se živ v zemljo pogrezne, in to se je res zgodilo. Hinavski prijatelj je želel prijatelju, naj se utopi v kaplji vode, in tudi to se je precej zgodilo.

Ko je videl Bog te in še mnoge druge grdobe, se je pokesal, da je dal človeku tako mogočno voljo, in mu jo je vzel. Odslej je moral trdo delati, če je hotel živeti; brez truda se mu nobena želja ni več izpolnila. Tudi so izgubili ljudje presilno oblast drug do drugega: s samo mislijo si niso mogli več škode delati in se moriti.

6. Bajka o potopu

V "Nevenu" 1858 piše Janez Trdina o potopu tole:

Ob /vesoljnem/ potopu so poginili vsi ljudje, samo eden se je rešil in ta je bil Kranjec. Kranjec je bežal više in više, dokler ni voda zalila tudi zadnjo goro. Siromak je videl, kako je voda zalila jelke in hraste, samo vinska trta je bila še

suha. K njej uteče in se je čvrsto oprime, pa ne iz upanja, ampak iz najskrajnejšega strahu, saj kako naj bi mu pomogla, ko je bila tako tanka in šibka. Kurent je to zagledal, trta mu je bila za palico, kadar se je po širnem svetu sprehajal. Dobro se mu je zdelo, da človek tako rekoč pri njem išče pomoči. Res, da je bil Kurent velik porednež, pa je bil tudi dobrodušen in je vedno vsakemu rad v nesreči pomagal.

Ko je Kurent zaslišal Kranjčevo javkanje, je trtno palico zravnal in jo potezal više in više, dokler ni segla celo nad oblake. Po devetih letih je poplava minila in zemlja se je spet posušila. Kranjec pa se je rešil, ker je ves čas visel na trti in se je živil z njenim grozdjem in vinom.

Ko je bila zemlja suha, je zlezal spet na tla in se zahvalil Kurentu, da ga je rešil. Kurentu pa to ni bilo dovolji. "Trta ta je rešila," je rekel Kranjcu, "trto hvali in se z njo pogodi in ji prisezi zase in za vse potomce, da jo boste vedno slavili in bolj ljubili njeno vino kot vsako jed in pijačo."

Kranjec je to rad prisegel zase in za potomce in kakor se pripoveduje, mu vnuki še dandanes držé vero, ker ljubijo vino nad vse in se spominjajo Kurenta, starega dobrotnika.

Po inačici druge bajke o potopu so se rešili iz vesoljnega potopa štirje ljudje. Med temi je bil tudi Kranjec, ki se je otel z vinsko trto. Kako so se drugi rešili, o tem bajka molči.

IX. DOBRA NADNARAVNA BITJA

1. Pripovedka o jezerih

Kakor so bila nekatera staroslovanska nadnaravna bitja utelešena v drevesih tako so si jih predstavljali naši predniki pričujoče tudi v studencih, rekah in jezerih. Saj je voda neobhodno potrebna človeku, za poljedelstvo in druge namene. Voda je tudi očiščujoče in zdravilno sredstvo, a včasih pa povzročá ob neurju kot povodenj ljudsko nesrečo, strah in grozo.

Vile in Rusalke se radi prebivale ob brgovih rek. V rekah, jezerih in pod mlinskimi kolesi pa stanuje povodni mož. Sveta voda je v Božiču in kresu posebno zdravilna, ima tudi magično moč, da odvraca zle sile, dekletu pa pokaže bodočega moža. (Mal)

Predstavnik vsega neurja, povodenj in potresa je zmaj, ki prebiva najrajši v močvirjih in jezerih. Od vseh jezer na Slovenskem je ohranil naš rod lepe pripovedke. Iz teh pripovedk se zrcalijo tudi spomini na geološke dogodke, saj so bila nekdanj večja jezera po naših dolinah. Vrh tega pa so verjetno tudi spomini na nekdanja bivališča naših prednikov - Staroslovancev po močvirjih in sredi jezer.

Velika povodenj je prišla navadno kot šiba božja na pregrešno ljudstvo. Vodi pa pomagajo odteči bajna bitja kot povodni mož, velikani itd. (Naši vodniki)

2. Povodni mož

Nešteto je krajev na Slovenskem, kjer ljudstvo pripoveduje o Povodnem možu. Kjer je kak tolman pod strmo skalo v potoku ali na dnu deročih rek, tam neki živi Povodni mož. Večkrat priplava skozi vrtinec na vodno površino, se vsede na skalo ali panj ter se greje na soncu kakor martinček. Navadno se pripoveduje, da ima na vodnem dnu svoj stekleni grad, v katerem odsevajo srebrne dvorane v krasnih mavričnih barvah. Sredi dvorane je ribnik, v njem pa cveto vedne rože, ki se svetijo kakor čisto živo srebro.

Kar nam je znanih pripovedk o njem, skoraj vse ga slikajo kot hudobno bitje, ki se ga je treba bati in izogibati. Život ima kosmat in luskinast, oči ribje, namesto nog pa ima repno plavut, a drugače je velike postave in zelene barve. Hranj se z ribami in s povrtnimi zelišči.

Pogosto se sliši, da Povodni mož krađe otroke. Še pogostejše pa pravijo, da si ugrabi deklet, ki mu mora postati žena v njegovem steklenem podvodnem gradu. Tej ali oni nesrečnici se je z zvijačo posrečilo, da je ušla nazaj domov, kjer

mož potem ni imel več oblasti nad njo. (Kuret, Kelemina)

Pripoveduje se pa tudi o Povodnem možu, ki mu je deklica ozdravilo ranjeno roko in je od njega za to prejelo zaklad v dar. Dekle potem ni imelo več obstanka doma. Povodni mož jo je s svojim darilom nemara uročil, da je nazadnje ušla k njemu in ostala pri njem.

Bibiči in brodniki so vedeli povedati, da si je moč pridobiti naklonjenost Povodnega moža s tem, da mu žrtvuješ nekaj dragocenega ali najljubšega. Če mu v nevarnosti kaj takega vržeš v vodo, ti prizanese.

Zlasti znana je povest o ljubljanskem povodnem možu, ki ga je po Valvasorju ovekovečil pesnik dr. France Prešeren.

3. Divji mož

Divji mož baje stamuje v globoki in prostorni jami. V ljudski domišljiji je to velik plečat mož, z dolgo brado kakor konjski rep. Ves je obrastel kakor panj, ki je obdan z mahom in oči mu lesketajo kakor v ognju iskre. Črni kodrasti lasje se mu vijeje čez plača. Z močnim pasom ima pripeto medvedovo kožo, v pesti pa stiska strašno gorjačo. Proti ljudem je prijazen in jih uči, kako naj kmetujejo. Gospodari v zelenam gozdu in pase divje živali. Tudi ve za vse zaklade in rudnike v črnih gozdovih. (Mal)

4. Škrati

Škrati ali lesniki so pravljичni možički, ki gospodarijo v tišini delujočim, skrivnostnim naravnim silam. Stanujejo v votlinah-pečinah, v gorah, gostih logeh itd. Nadzorujejo vse živali in ptice ter čuvajo zemeljske zaklade. Približajo se radi ljudem, bodisi tudi le, da se z njimi samo pošalijo. Nekateri ljudje imajo baje lastnega škrate, ki jim nosi denar, prej so se mu pa morali zapisati s krvjo in mu zastaviti svojo lastno senco. Škratom se priporočajo starši, kadar se jim izgube otroci v gozdu.

Škrati imajo kosmato telo, sivo dolgo brado, na glavi rdečo kapico, zelene hlače in višnjevo jopico. Videti so kakor

drobni možički. Podnevi radi sedijo na vejah velikih dreves in se tam gugajo, ponoči pa preštevajo zlato. Baje lahko zlete skozi dimnik s tem, da se spremene v plamen.

Na Rogatcu (po L. Zupancu) so nekoč živeli škratje, majhni možički, še manjši kot jurčki, saj so se pred ljudmi skrivali tako, da so podnevi sede spali pod gobanovimi klobuki, ponoči pa so prihajali v dolino jest. Bili so veliki dobričniki, ker so ljudem, ki so jim dali jesti, pomagali pri poljskem delu.

5. Vila

Zdi se, da je posebljal naš prvotni človek skrivne dobre naravne sile v bitja s svetlim telesom, ki neposredno z ljudmi ne iščejo stika. Imenoval jih je različno. Na vsem slovenskem ozemlju, ki meji na Hrvaško, naletimo na izraz vile, t.j. bajeslovna bitja. Tako poznamo vile z Gorjancev, iz Bele krajine, Istre in tudi Prekmurja. Povsod tu si jih ljudje predstavljajo kot lepe ženske z zalim obrazom in s krasnimi dolgimi lasmi, ki jih radi češejo. Drugje so spet znane z drugimi imeni, zlasti kot bele žene v Trenti, na Koroškem in Štajerskem, kot divje žene v Mežiški dolini, kot zalik žene, žal ali žark žene ali tudi kot žalke tu pa tam na Koroškem in v Solčavi. Mežiške divje žene so sicer lepe, samo obraz imajo rilcu podoben. Toda po navadi ljudstvo zameša vile z rojenicami ali sojenicami /bitji, ki naj bi odločali o človekovi usodi/ ter jih tako tudi imenuje, a pod Pohorjem, na Gorenjskem in Štajerskem so ponekod kar marske deklice. (Kuret)

Vile veljajo v splošnem za dobrosrčna bitja, ki poštenim ljudem radi pomagajo. Kmetom so celo svetovale, kdaj in kaj naj sejejo; če so jih ubogali, so imeli obilno letino. Malokdo jih je kdaj videl; toda mnogi so baje slišali njihovo lepo petje. Ljudstvo ve tudi povedati, da se je že marsikatera vila zaljubila v zalega fanta, kar pa ga je po navadi pogubilo. Celu k poročenim možem so, kakor pravijo, zahajale.

Mnogo nam je sporočil o Vilah z Gorjancev Janez Trdina

po pripovedovanju dolenjskih rojakov. Vile so bile - tako je zvedel - prelepe mlade deklice, ki niso poznale ne matere ne očeta. Ljubiti in možiti se niso smele. Oblačile so se v belo tančico, ki jim je pokrivala vse telo do gležnjev. Las si niso spletale, padali so jim prosto do kolen v gostih, zlatorumenih kodrih. Vendar so se jako marljivo česale in sicer vselej ob zarji. Takrat jih je človek najlaže videl, ker so bile v to opravilo tako zamaknjene, da nikogar niso opazile.

Človeške družbe so se bale in so se je ogibale, čeprav ljudi niso sovražile, marveč so jim rade dobro svetovale in jim v potrebi tudi pomagale.

Peti so znale tako lepo, da se jih človek nikoli ni naveličal poslušati. Niso pa hotele, da bi jih človek slišal. Tudi plesale so rade, ali gorje tistemu, ki je prišel iz zvedavosti gledat njihovo kolo.

Živele so ob sadju, grozdju in gorskih zeliščih. Po navadi so samo večerjale, podnevi pa niso nič uživale, razen če jih je povabil kak junak ali poštenjak, ki ni vedel, kdo so.

Kdor jih je videl pri plesu ali pri jedi in jih je spoznal, so ga brez milosti kaznovale. Ustrelile so ga v nogo ali roko, včasih tudi v obe roke in noge. Če so se prav hudo ujezile, so ga ustrelile tudi v srce, da je kar precej umrl.

Pod zemljo so imele spravljena velike zaklade zlata, srebra in biserov. Tako skrbno so jih varovale, da nihče ni mogel do njih. Če pa je kdo le naletel nanje, mu niso prinesli sreče.

6. Rojenice, Sojenice

Rojenice ali Sojenice so vilinska bitja, ki prerokujejo novorojenčkom usodo, odraslim pa določajo, kdaj poteče njihovo življenje. Razločujemo jih običajno troje: prva sodi mladost, druga zakonsko življenje, tretja starost. Nekateri pa zopet pravijo, da sodi prva srečno življenje, druga žalostno,

in tretja smrt. Zato razločujemo slabe in dobre Rojenice, ki spremljajo človeka vso življensko pot od rojstva do smrti. Ljudstvo si jih predstavlja kot tri lepe, belo oblečene sestre z gorečimi svečami v rokah, simbolom luči življenja. Da bi bil izrek Rojenic ugoden, postavljajo ob porodu na mizo kruha. Toda moč nad življenjem in smrtjo so prejele od Boga, kateremu so dolge let zvesto služile kot dobre zaščitnice človeštva. (Mal)

Predstave o Rojenicah in Sojenicah nahajamo razen v slovanskem tudi v starogrškem in staroindijskem bajeslovju. Najstarejša poročila o verstvu Staroslovanov pa o Rojenicah - Sojenicah molče. Vera v usodna višja bitja je verjetno prišla k Slovanom ob koncu praslovanske dobe od drugod, najbrže od Grkov. Najprvo so nastale Rojenice (Roždanice), ki so se pridružile praslovanskemu rodnemu Bogu ali Roždanici. Na njihovo mesto so polagoma stopile Sojenice, katero ime bolj poudarja določanje usode človeškega življenja. (Grafenauer)

7. Morska deklica

Nekateri kraji na Štajerskem ne poznajo niti belih žen niti vil, pač pa se pripoveduje tu in tam o morskih deklicah. Vsekakor gre, kjer si že bodi, za isti lik. Po kdo ve katerih poteh je zašel izraz morska deklica na Štajersko. Pri naših ljudeh verjetno ne pomeni morska deklica tisto, kar v bajeslovju nekaterih drugih narodov.

V splošnem je morska deklica pri več narodih svojevrstno bitje - pol dekle pol riba. Kakor pravijo, morske deklice zelo lepo poje. Ob enajstih ponoči prihajajo iz morja ter prepevajo eno uro. Toda gorje tistemu, kdor jih pride poslušat. Njihovo petje je tolikanj milo, da zvabi vsakega v globočino voda ali pa ga zamota vsaj v nevarne vrtince. Od morskih deklic so se baje naučili naši ljudje petja, vseh krasnih popevk in tudi lepih "žegnov", ki se poje zdaj pri nas v cerkvah.

V starofrancoski pripovedki nastopa Meluzina kot mična morska vila. Slovenske pripovedke poznajo rusalke, zeleno oblečena bitja (bajna), ki bivajo v globočini bistrih voda.

Grška pripovedka omenja sirene, ki so morske deklice s ptičjim trupom. Sirensko petje je tako lepo in vabljivo, da uspava mornarje ter jih celo ugonobi. Zato so Sirene simbol zapeljivosti.

8. Rod

Kot varuha ter zaščitnika rodu in plemena so nekoč častili Slovenci nižje božanstvo - Rod. To je bil prednik rodu. V njem se zopet utelešuje novorojenček. Zato je bil običaj, da otrokom izbirajo vedno le podedovana krstna imena, kar je pri Srbih še posebno očitno v praznovanju skupnega rodbinskega zavetnika ("Slava").

Nekdaj so prirejali Rodu in rojenicam na čast tudi pojedine s petjem in razuzdanim veseljačenjem. To so prirejali zlasti ob rojstvu in krstu. Take gostije na čast rodu in Rojenicam še žive pri nas v zastrtem spominu na njihov prvotni pomen ob praznovanju godu. Tudi beseda "vezitev" naj bi nas spominjala na to praznovanje. Dokler namreč daritev Rodu ni bila opravljena, je bil godovnik "vezan", po darovanju in po obredni gostiji je pa bil "rešen". (Po J. Malu).

9. Dedek - domovoj

Dedek (ruski: Ovin - domovoj - ščur) je bil Staroslovanom nižje božanstvo. To je bil zaščitnik za domače hišno ognjišče in ogenj. Častili so ga tudi v sušilnicah za žito in v hlevu. Dedek skrbi, da je vse v redu pri hiši. Iz pridevka ded - dedek smemo sklepati, da je bil domovoj prvotno duša umrlih prednikov.

Na to, da so Dedka tudi Slovenci prenašali iz starega v novo stanovanje z žerjavico, kaže okolnost, da so pri podiranju starih hiš že večkrat našli v zidovju lonec z ogljem.

Slovenski domovoj ima razen imena Dedek še Ščur, Šetek, Netek, hišni škratek in gospodarček. O majhnem ščetu pravijo, da je najrajši čepel v kuhinji v zidni vdolbini za sol, ali pa v hlevu pri mladi živini. Ščetu so morali od vseh jedi najprej dati, sicer je nagajal, da ogenj ni gorel ali da so lonci popokali. (Po J. Malu).

10. Netek

Netek (Natek - netekne) je največja človeška nadloga, ker odvzame tečnost jedi. Ješ in ješ, a sit nisi. Najhuje je tedaj, če je lakota v deželi in se vgnezdi ta spaka v hiši. Netek more biti tudi v studencu; ljudi in živino kar naprej žeja, pijejo, da se jim voda že gabi, odžejati pa se kljub temu ne morejo. (Mal)

O Netku piše Lojze Zupanc v pripovedkah iz Savinske doline "Povodni mož v Savinji", Ljubljana 1957 tole:

Na Menini planini je pred davnim časom živel takšen gozdni mož, ki ni bil podoben ne človeku ne živali. Po hostah Menine planine je lovil živali in jih žrl s perjem in dlako vred. Vedno je jedel in jedel, a nič mu ni teknilo, da bi se dosti najedel, zato so mu ljudje rekli: Netek.

Netek je bil prvotno hišni dobri duh, ki je posebljen ogenj. S tem se tudi zrcali njegov značaj v požrešnosti (na ogenj moramo vedno nalagati). Potuje neprestano po svetu (ogenj, sonce) in ga je treba pogostiti, sicer je pridelek uničen. (Kelemina)

11. Hišna kača

Kača je pri Slovencih najskrivnostnejše poglavje ljudskega verovanja. Skrivnost kač je nekaka usedlina poganskega verovanja naših prednikov, ki so ^{ga} ~~jo~~ prinesli že s seboj iz vzhodnih pokrajin, od koder so prišli v svoje sedanje kraje. Kače so največkrat oblika življenja, ki jo privzemajo pomembnejša ali višja božanska bitja začasno kot posledico ukletosti, navadni smrtniki pa vedno po smrti. Med Slovenci se namreč pripoveduje, da ima vsak človek svojo dušo, ki pride iz kraljestva dobre Kačje kraljice in se vrne tjakaj po svoji smrti. Duše umrlih so kot oči ali hišne kače zopet prikažejo v domačem kraju. V pravljicah prebiva zakleta kraljična, spremenjena v kačo, večkrat v razvalinah tega ali onega gradu ter čaka, da jo reši nedolžen mladenič. (Grafenauer)

Hišna kača navadno biva pod hišnim zidom, pod ognjiščem ali vsaj blizu hiše. Domačim ne stori nič hudega, varuje hišo ognja in se igra z otroki. Ponoči se priplazi na ognjišče ter je in pije iz sklede ali lonca. Na glavi nosi dragoceno krono, ki je hiši v blaginjo. Ta krona podeli tistemu, komur se jo posreči dobiti, tolikšno moč, da ima v izobilju vsega, česar koli si poželi. Toda gorje tistemu, kdor hišno kačo čuvajko ubije. Za kazen umre takoj sam ali pa kdo drugi še tisto noč.

Hišni kači se pravi v naših bajeslovnih pravljicah često gož, ož (rusko už). To je tenka, do dva metra dolga nestrupena kača, ki se hrani ponajveč z mišmi ter živi res pogosto v starejših hišah. Na zatilniku ima na vsaki strani rumeno liso, kar je v pravljicah zlata krona. Njeno staro latinsko ime coluber Aesculapii sloni na izročilu, da je prišla "hišna kača", posvečena bogu zdravstva, z Rimljani v Srednjo Evropo/.

X. HUDOBNA MOŠKA BITJA

1. Zlodej

Bes, črt, hudič, zlodej, hudoba, vrag itd. so zli duhovi, ki se prikazujejo ponavadi v zelenih podobah. Njihovo bivališče je pod vodo ali onkraj vode. So zastopniki mrtve, neprodne narave, podirajo hribe, prožijo plazove ter se protivijo zidanju mest in cerkev. V svoja domovja dovajajo duše umrlih, spremenjene v živali. V krščanstvu dobe ti duhovi ime hudič ali vrag, ki stanuje v plamtečem gradu ali v podzemeljskem peklu, ki se nahaja onstran neke reke. Do pasu je vrag človek, od pasu navzdol pa kozel. Ponoči dirja na iskrem belcu ali kozlu čez polje ali se vozi v žareči kočiji mimo kakih razvalin, kjer so skriti krivično pridobljeni zakladi, podnevi pa se prikazuje često v podobi zelenega lovca z velikimi, iz ust štrlečimi zobmi. (Mal)

Kdor hoče imeti od njega denar ali zaklad, se mu mora zapisati z dušo. Kadar pada dež med soncem, pravijo, da Vrag tepe svojo ženo. Vrag rad tudi polhe pase, včasih si pa vpreže

po osem velikih mačk in se vozi z njimi gor in dol. V rokah ima bič in kadar začne mačke krnjavkati, poka z bičem po njih. V skočilu ali slapu pa pere svojo mater.

Vedno bolj pridobiva hudič značilne poteze hudobnega duha, kakor po vsem krščanskem svetu. Kot glavar pekla samo duše lovi. Na značilnih slovenskih panjskih končnicah je često upodobljen. Vendar je hudič pogosto smešna narodna postava, ki večkrat kratko vleče. Ohranil je na sebi še vedno polno potez, ki izvirajo iz sive poganske slovenske davnine. Ljudstvo odganja ponavadi hudobce s kadilom, z ropotanjem ter z različnimi čarovnimi znamenji in krogi ali pa z živalskimi ali drugimi maskami, da bi jih nenaklonjeni duh ne spoznal in bi jim ne mogel škodovati.

2. Strahovi

Strahovi so bajna bitja ali duhovi umrlih, ki se pojavljajo pod nenavadnimi okolnostmi in strašijo ljudi. Posebno rado straši po zakletih gradovih ali razvalinah, kjer se prikazujejo začarani grajski predniki. Ob enajstih ponoči baje nastane^{ta} najprvo silen ropot in hrušč, potem pa se prikaže nekaj groznega, često obdano od žarečih plamenov. Še iz poganskih časov je ostalo izročilo, da imajo ob najdaljših nočeh razni duhovi največ moči. Pravijo, da se v mraku kje bolj na samem prikazujejo človeku posebne lučke in ga po poti spremljajo. Niso sicer zle, vendar mora biti človek z njimi prijazen.

Često se vračajo po ljudski veri iz onega sveta krivični zemljemerci ali mejaši, ki prenašajo ponoči mejnike, da bi popravili krivice.

3. Vampir

Vampir je starodavna slovanska predstava. Duh zločestih ljudi ali čarovnikov zapusti v prvih štiridesetih dneh svoj grob in se vrača ponoči v obliki Vampirja med ljudi. Spečim ljudem pije kri, na samotnih poteh pa straši popotnike. Sled o njih je izključvana kri, ker se baje Vampirji često med seboj stepejo.

Vampir je baje tudi mrtvec, ki so ga morda pri pogrebu užalili, ker so opustili kak običaj in se je potem spremenil v rodbinskega škodljivca. Tak mrtvec v grobu ne strohni, temveč še živi od krvi svojih sorodnikov. Če z glogovim kolom prebodemmo srce takega trupla, smo s tem rešili vampirja. (Mal)

4. Volkodlak

Predstave o Volkodlakih imajo svoj izvor v veri, da zapusti človeška duša med spanjem svoje telo in blodi na lastno pest okoli. Nekaterim ljudem pa je baje ukleto ali pa lastno, da nadenejo ob določenem času volčje podobo. Pri tem jim služi pas iz volčje kože, ki si ga privežejo okrog ledij, nakar zbesne, to se pravi: dobe volčje naravo. To stanje je samo začasno. Volkodlak se more ukletstva rešiti. Beseda Volkodlak je dala povod za vero, da so taki ljudje kosmati ko volk, toda "dlak" nima nič opraviti z "dlako" in pomeni prvotno najbrž "Človek" (Kelemina).

5. Škopnek

V Rožu in Mežiški dolini se baje prikazuje Škopnek /škopnjak/ ponavadi v obliki goroče metle, ki je drži goreča roka. Ljudem prinaša nesreče. Ko leti proti hiši v mraku, lete iskre od njega. Kjer pade na zemljo, tam kdo nepričakovano umre ali pa pobije toča pridelek. Škopnek sede tudi na otroka in ga tako dolgo kljuje, da otrok od samega kihanja umre. Posebno če so ljudje prižgali treske na obeh koncih, je dobil Škopnek oblast nad otrokom, če ta še ni imel leto dni. (Möderndorfer).

Skopnik je (po Kelemini) zli duh, ki hodi ponoči vznemirjati in težiti ljudi kakor na pr. Mora.

6. Vedomec

je hudobno bitje, ki odnaša žetev iz dežele. (Imenuje se tudi krivi Kresnik). Ponoči baje dirja do zaje. Nekateri ljudje

pa imajo Vedomce za velikane, ki se ponoči okoli klatijo po polju in imajo tako moč, da stara drevesa rujejo. Na križpotu se navadno shajajo (vrtinci). Vedomci postanejo tudi ljudje, ki so se v nepravem času rodili.

7. Vidovina

se imenuje v Medžimurju čarodej. V štajerskih povestih je Vidovina nekak zaveznik Kačje kraljice in Kresnikov sovražnik, ki mu krađe zlata jabolka. Belokranjski Vidovina odnaša tudi dobro letino iz ene dežele v drugo.

8. Zmij

je drugo ime za škopnjaka.

9. Kačeč

je kačji poglavar. Na glavi ima tako rožō, kakor petelin.

10. Razpotnik

je neka vrsta strahov.

11. Trdoglav ali Krutoglav

je ime za Črtov epski pridevek v narodni poeziji.

12. Baron Balon

je demon, ki zadržuje v svojih votlinah blagodejne oblake.

13. Rabol

je predstavnik zime in se bori z Vestnikom.

14. Stramorji

so velikani, ki imajo skalovje gora za svoje gradove.

15. Podlegaj

se spremeni v razne postave in nadleguje nočnega popotnika s tem, da se mu zvali pod noge ali da mu skoči na hrbet.

16. Zmaj

Po kozmogoniji /nauk o nastanku sveta/ Starobabiloncev je bila v začetku vse_hudo koteča_tema /kaos/, posebljena v ženskem zmaju. Najvišje bitje Bil_jo je preklal na dvoje: iz ene polovice je stvoril Zemljo, iz druge Nebo. A neka vzhodno-afriška bajka pripoveduje, da je bila zemlja sprva_pusta, suha puščava, v kateri_je bival zmaj. Prišel pa je Bog iz neba, se bojeval z zmajem_in ga premagal. Tam, kjer je iztekla iz zmajevega trupla kri, t.j. voda, je nastal raj z bujnim zelenjem. (Grafenauer)

Zmaj kot hudobno bitje je zašel iz bajk v_krajevne pripovedke, legende in ljudsko vero. Razen neurja in poplav, ki jih povzroča, zahteva zmaj tudi ljudi, da jih_požre. Toda sončni junak pošast ubije. V krščanski legendi nastopata kot premagovalca zmaja, podobe satana, sv. Jurij in sv. Marjeta. Stari zakon ne pozna zmaja kot posebljenega hudiča, marveč le kačo. Le-to in zmaja slovenska pripovedka pogostokrat zamenjuje.

Obliko zmajevih motivov_je dal praspomin_na velikane plazilce, živeče_v davnih časih s prvimi ljudmi na svetu. Pri vzhodnoazijskih in mongolskih narodih so nastajale zmajeve podobe tudi razvojno iz oblakov, spiral in meandrov. Vendar je zmaj tem narodom znamenje kralja in najvišjega bitja "Neba", kakor tudi podoba plodnosti in moči.

Zmaj je med Slovenci vohče znamenje zlodeja, vraga, sovražnika, v bajkah pa največji demon, ki predstavlja vse naravne^{zle} sile in moči, vse naravne nesreče, posebno pa neurje, povodenj in potres.

V Solčavskih planinah_pripovedujejo o zčaju tole: Ko je petelin, naj bo bel, črn ali pisan, sedem let star, znese jajce, toda ne takšno, kakršna so druga jajca. Trdo je in zleze kar samo v tla. Kadar je_godno, se izvali iz njega zmaj - grda, ostudna žival, ki pride s kljuvanjem kmalu na svetlo. Ta čas lete griči, skalovje, drevje, hiše nadehuj, da bi ga zasuli (pomen: zmaj povzroča potres/. (Kelemina)

XI. HUDOBNA ŽENSKA BITJA

1. Pehta

V goratem delu slovenskega ozemlja so še dolgo poznali Pehto ali Pehtro /Pehtrno, Pehtro-babo/, groznega ženskega demona, ki je hodila ob večerih in v nočeh po novem letu, zlasti pred praznikom Treh kraljev, po vaseh in hišah ter strašila poredne otroke. Včasih je bila dobrotna: zvečer je nanaglo- ma odprla vrata v hišo in stresla po tleh orehov, lešnikov in krljev. Drugod pa je stopila v hišo in grozila porednežem z burkljami:

Pehta baba hodi zdaj,
kjer otrok se najde kaj.
Bucne vampič z vilami
tih, k' so zlo nasiteni.

Nosila je tudi veliko sekiro s seboj in koš na hrbtu. Bila je visoke postave, grozna v obraz, stara in kosmata.

Ko je minila njena moč, na praznik Treh kraljev zvečer, so jo otroci v Trenti in na Koroškem preganjali iz vasi. Tekali so za njo s kravjimi zvoncei v rokah, pred divjim truščem zvoncev je bežala sem in tja, nazadnje pa izginila. Tako je prevzela Pehtra vlogo Zime, ki ji po zimskem kresu, ko se dan začne daljšati, odklenka. (Kuret)

Pisatelj Josip Vandot opisuje Pehto v svoji knjigi "Kekec" na volčji sledi" kot samotno ženske, ki nabira zdravilna zelišča in živi daleč od ljudi v gorah. Poredne otroke straši, pridne pa ima rada, posebno če znajo lepo peti.

2. Torklja

Torklja je ženski demon, ki nagaja predicam. V pesniški dolini živi še pripovedka, da je bil torek posvečen Torklji, ker ni trpela, da bi žene na njen dan predle. (Mal)

V Rožu morajo predice pa končani preji vselej razpeti vrstico, napeto preko vretena in kolesa kolovrata. Če ne na-

rede tako, pride ponoči Torklja v hišo prest. V teh krajih zaradi Torklje ne smejo več presti v torkih zvečer po deveti uri. Če se proti tej prepovedi pregreš, pride s strašnim šumom Torklja v hišo in prede na opak (nazaj), da razprede zopet vse niti nazaj v prejo. (Möderndorfer)

Splošno je razširjena vera, da kdor dela po delopustu, posebno še na kvaterne večere, je v hudi nevarnosti. Nanj pride Torklja in ga ugonobi.

3. Mora

Od besede Morana izvira slovenska beseda Mora, zlohotno bitje. Ponoči baje tava okrog kakor nevidni dah, ki sesa in tlači ljudi in živino. V tej lastnosti ni Mora več samostojno bitje, nego duša tega ali onega človeka, ki potuje okoli. Ako se posreči Moro zasačiti z bajili, je prisiljena, da se pokaže v podobi tistega človeka. Znak proti mori je z eno potezo narisana peterokraka in prepletena zveša. (Kelemina)

4. Čarovnice

Čarovnice so navadno opisane v pripovedkah in pravljicah kot stare grde in škrbaste babe, ki stamujejo v kaki stari kolibi na zapuščenem kraju. Kadar letijo na zborovanje čarovnic, zajašejo brezovo metlo. Vse nadloge, ki pridejo nad ljudstvo, so baje navadno delo hudobnih čarovnic. Često so bile v preteklosti nedolžne žene žrtev ljudskega praznoverja, ki so jih ljudje po krivem obsodili čarovnije, mučili in celo zažigali na grmadah.

Lojze Zupanc piše v belokranjskih pripovedkah o čarovnici na Kučarju med drugim tole: "Bila je najlepša deklica v Beli krajini, godna za možitev, a nihče je ni maral za ženo. Imela je dosti vina in jedače, ker je čarovničina kašča imela vselej vsega na pretek.

Sleherno noč opolnoči vstane in izgine, domov pa se vrača šele ob zori, ko petelini v Zemlju že pojejo vstajajočemu dnevu. Ko odhaja, seže v kuhinji pod muznik (votlino),

poišče lončeno posodo z nekakšno mažo, se z njo natre po nogah in rokah, zaježdi metlo in zakliče:

" Hopla, metla, vzdigni me,
čez grmovje nosi me ! "

Komaj to izreče, že kakor strela švigne skozi zrak proti daljnemu Kleku, da jo še viharjni veter komaj dohiti. Na Kleku je bil navadno zbor čarovnic. Čarovno moč je pa imela metla samo ponoči, podnevi ni bila za drugo rabo kakor za pometanje.

Po nekaterem pripovedovanju razločujemo tri vrste čarovnic (coprnic): ene imajo oblast v zraku, kjer delajo točo in blisk, druge imajo oblast na suhem, kjer delajo na polju pšenice smetljivo, tretje pa storijo, da živina boleha in poginja ter da krave rdeče molzejo. Po polnoči imajo čaravnice svojo pravo moč. V Sotli se kopljejo od enajste do prve polnočne ure v podobi gosek ali rac. Čarovnik je baje tudi črni gospod (Črnošolec), ki je znal v meglo hoditi in točo delati.

5. Volhva

je poznana čarodejka v Prekmurju.

6. Ježinka ali Ježibaba

je demon viharja.

7. Skopušja

raje zamaže kruh, kakor da bi ga podarila revežem.

8. Rusa

je predstavница zime.

9. Smrtljaka

s koso pomeni smrt.

10. Vešče

so čaravnice na Goriškem. Prebivajo le po visokih gorah, kjer

imajo grozno lepe palače.

11. Coprnice

so pod drugim imenom čarovnice.

12. Tratomora

je zelo grda pošast, ki se pokaže vedno v drugačni podobi. Pravijo, da je živalski duh, ki ljudi nadleguje kakor Mora.

13. Dahovina

je nesrečni človek, ki je prišel v nepravem času na svet v kačji podobi. Motiv je doma na Krasu.

14. Bela kača

je najbolj nevarna kača. Ona je šiba božja. Živi samo v velikih zvirovščinah.

15. Bosaruna

pomeni v madžarščini čarodejka.

16. Jagababa

je pomočnica smrti.

XII. LJUDJE Z NADNARAVNO MOČJO

1. Velikani

Velikani (Orjači, Ajdje) so bili ljudje gorskih velikanov ter spomin na prastanovnike naše zemlje in tudi spomin na Rimljane in Grke. Našim praočetom so se namreč zdele nekatere razvaline presilne, da bi te stavbe postavili navadni ljudje.

Kakor Ajdje, so bili tudi Velikani z dobrimi in slabimi lastnostmi. O Velikanih precej piše Lojze Zupanc v belokranjskih pripovedkah "Zaklad na Kučarju" Ljubljana 1956. Tu so navedeni samo povzetki:

" V tistih davnih, davnih dneh, ko je bob še zorel v

klasju in pšenica v stročju, je na Kučarju živel Velikan, ki je bil dobričnik, da mu enakega ni bilo v Beli krajini ne prej ne poslej. Pastirjem je vračal ovce, da se niso porazgubile po Kučarski lozi, drvarjem je pomagal sekati hraste v Veliki lozi pod Kučarjem, kmetom pa je oral, kadar jim je v sušnih letih od gladu poginila goved; kar sam se je ojarmil v plug in vlekel, da je silila razšklebana plužna. Kaj ne bi oral, saj je bil močan za tri pare volov ! "

" V kučarskem gozdu je živel velikan z dolgo sivo brado, ki mu je segala do tal. Bradač je bil silak, a krotak kot jagnje. Pastirji, ki so po kučarskih tokavah pasli ovce, so pogosto zašli tudi v podzemsko skvožnjo, kjer je prebival Velikan. Posebno ob jesenskih dneh, ko se bila jutra mrzla, a večeri hladni, so se hodili gret k ognju, ki je noč in dan gorel v velikanovi jami. Velikan je bil dobrodušnež in pastirjem ni zameril niti tega, da so se iz dolgočasja zibali na njegovi dolgi, sivi bradi "

" V Gorjancih je živel velikan. Nič ni delal, a vseeno je dobro živel: Pastirjem je kradel ovce, goved in teleta, ki jih je pekel na ražnju in se redil. In ni ga bilo dneva, da bi si z ukradenim živinčetom ne omastil brade."

Pripoveduje se tudi, da je prvi rod Velikanov živel na Stekleni gori, od koder so se preselili na najvišje gore in planine. Če so se hoteli med seboj pogovoriti, niso šli tako kakor mi drug k drugemu v vas, temveč so se pomenili kar z gore na goro. Če si je kateri moral od drugega kaj izposoditi, je samo zaklical in zaželjeni predmet mu je sosed vrgel z druge gore. Tudi po vodo niso hodili, nagnili so se samo z gore in zajeli s periščem iz reke.

2. Velebaba

Lojze Zupanc pripoveduje v pripovedkah
"Zaklad na Kučarju", Ljubljana 1956 o Velebabi tole:

V Beli Krajini je v Veliki lozi živel velikan, ki je imel ženo Velebabo.

Kadar je Velebaba kuhala, je zanetila takšen ogenj,

da je vso Belo Krajino zajela suša ...

Kadar je Velebaba pela, je prikričala burjo, ki je brila čez Gorjance preko Belokranjskih stelnikov, da je vitke breze pripogibala do črne zemlje

Kadar je Velebaba predla, je napredla tolikšno povosmo, da je bilo prediva dovolj za vso Belo Krajino in še tri vasi ...

Kadar je Velebaba tkala, je toliko platna natkala, da so se vsi Belokranjci oblekli v brageše in robače, vse postelje v Beli Krajini pa so imele prestirala ...

Kadar je Velebaba pila, je Kolpo osušila ...

Kadar je Velebaba prala svoje rokavce in Velikanove brageše, se je z eno nogo vstopila v Zemelj na slovenski breg, z drugo pa v Zaloko na hrvatski breg zelene Kolpe, za perilnik pa je imela slap pri otoškem mlinu; Kolpa pa je vavek potemnela in se skalila, kadar je perilja Velebaba prala ...

Kamor je Velebaba sedla, tamkaj se je zemlja vdrla v Drago ...

Ko pa je Velebaba umrla, jo je Velikan zagrebel, na gomilo pa nanesel toliko zemlje, da je nastal hrib, nanj pa je posadil hraste, smreke, gabre in bukve. Potlej pa je izginil iz Bele Krajine.

Belokranjci pripovedujejo, da je hribček Kučar ob Kolpi Velebabino grobljišče.

XIII. JUNAŠKE PRIPOVEDKE

Bajke in pripovedke o bojih med dobrim in slabim najdemo v vseh časih in pri vseh narodih. V bajkah nastopajo boji med predstavniki dobrih nebesnih sil ali božanstev in zlobnimi nadnaravnimi bitji ali demoni. To so večni boji med svetlobo in temo, med poletjem in zimo, med življenjem in smrtjo, med dobro letino in neurjem itd. Predstavniki dobrih nebesnih sil so v slovenski mitologiji na pr. božanstva Dajbog, Perun, Jarilo

in Kresnik. Predstavniki vsega hudega, t. j. neurja, povodnji, strele, toče, zime, bolezni, teme itd. so pa na pr. zmaji, hudobe, Ježibaba, mora, vampirji, čarovnice, torklja itd.

Razna vilinska bitja, ki so tudi nadnaravne osebe, nastopajo zdaj kot dobra, zdaj kot hudobna bitja. To so vile, sojenice, škrtati, povodni mož, hostnik itd., ki so predvsem zastopniki v tišini delujočih naravnih sil.

Božanska bajeslovna dobra bitja dobivajo v pripovedkah vedno bolj človeške poteze in postanejo kraljeviči, vitezi, ljudski in kmečki junaki, zmagovalci itd., ki rešujejo svoje neveste ali premagajo ljudskega sovražnika, ljudem pa radi pomagajo. V krščanstvu nastopa na pr. sv. Jurij, ki pripada zmaj^a, sv. Marjeta, ki drži vklenjenega vruga ali sv. Mihael, ki udriha z mečem po zmajevi pošasti. V slovenskih junaških pripovedkah se spreminjata na pr. sončna junaka v srednjeveškega kraljeviča iz devete dežele, (Trdoglav in Marjetica) v ljudskega dobrega Kralja Matjaža ali v deželnega viteza Lamberžana, ki premaga močnega sovražnika. Ljudska junaka Martin Krpan in Peter Klepec pa sta že postavljena v kmečke razmere, kjer se začne reševati socialni problemi s tem, da se povzdiguje junaka tudi v preprostih ljudeh. Heroji iz naše osvobodilne vojne bodo postali novi ljudski junaki, ko si jih bo ljudstvo po svojem občutku in dejemanju osvojilo in po svoje prilagodilo.

1. Trdoglav in Marjetica

To je pravljica povest, ki ima mitološko ozadje. Pravljica pripoveduje, da je šla nekoč Marjetica ob zori na vrt, da bi si natrgala cvetlic. Tu jo ugrabi Trdoglav, pozojen mož in jo odnese v svoj veliki Pusti grad. Prigovarjal jo je za možitev, a zastonj. Ko je imel Trdoglav Marjetico zaprto sedem let, pride pod grad na lov njen brat. Marjetica pove bratu, kako naj jo razčara in osvobodi. Nato se spusti skozi lino na tla, kakor poje narodna pesem:

Skoz_okno poskočila je
in živa še ostala.

Ji hitro dene centov pas,
na prst natakne prstan zlat ...

V prvotni bajeslovni pripovedki je kraljevič mlad iz devete dežele, ali v našem primeru brat - sončni junak (pomladno sonce - Jarilo) in Marjetica je simbol pomladnega življenja (Vesna). Trdoglav je pa zimski demon (zmaj), ki stanuje v Pustem gradu zimske narave, vkovane v sneg in led.

Deva

je prvotno ime za legendarno Marjetico. V pripovedkah imenujemo devo navadno ono_junaško deklico, ki se reši pred zalezovanjem s skokom s pečine, ki strmo pada v vodo (Devin skok, Devinski grad. - Kelemina). Deva je tudi sestra ali žena Kresnikova.

2. Neurje nad Šmarjeto

Leži, leži mi vas Šmarjeta,
vrh Koglo dviga se nad njo,
tam hudo uro Zmaj obeta
v oblakih črnih nad vasjo.

Drevo visoko je postalo,
srednik med nebom in zemljo,
hudobne misli povezalo,
ki zli duhovi jih pleto.

Ko vražje mačke vrh drevesa
s hudobo rajajo kolo,
se zemlja in nebo potresa -
tako neurje priženo.

Že Zmaj pošilja gromske strele,
da v hudi boj se poženo,
peklenske kače pobesnele
zlohотно sikati začno.

Kralj Babilon med mračno gnečo
divja tam s kronano glavo,
pred njimi besni Zmaj letečo
trdnjavo žene čez nebo.

Z nebeškim petelinom hkrati
iz lin zvonovi zapoje,
oznanjajo, da v temi jati
sam Zmaj in spremstvo v boj gredo.

Že zlatolasi, zlatoroki,
Kresnik v napad hiti ročno;
tam pod nebesnimi oboki, v
v srčiti boj se zapleto.

Kot blisk Kresniku roka šine,
koe s tarambalto premočno
nad Koglom tolče vidovine,
da jih prežene za goro.

Pregnane so strele, toča,
duhovi, zmaj-beže plašno
in blagodejni dež in moča
pojita klasje in zemljo.

V šmarješki cerkvi zdaj Marjeta
bedi nad Zmajem preskrbno;
z verigami je zver pripeta,
da ne razsaja nad vasjo.

Karlovšek Jože
Dušan Ludvik

3. Sveti Jurij

Velika noč je praznik veselja vseh, posebno pa mladine, nad pomladjo in ponovnim vstajenjem narave k življenju. Osrednji in poglobitni pomladanski svetnik pa je sv. Jurij. Zime je na njegov dan res konec, kajti "sv. Jur žene babe skoz dur" in kmetu prinaša, zlasti pa pastirjem čisto pomlad. Tako stopi v krščanski dobi sv. Jurij na mesto poganskega Jarila, ki premaga zimo. Sv. Jurij se navadno upodablja kot junak, ki bojno opremljen jezdi na konju in prebode z dolge sulice hudobca v obliki zmaja, znak zime.

Spomladanski ljudski običaji na jurjevo je "Jurjevanje", kjer vodijo "zelenega Jurija" od hiše do hiše po vasi. Pri tem prepevajo posebne jurjevske pesmi ter pobirajo razne darove. Vendar se ta običaj vedno bolj opušča, Pomladanska romanca o sv. Juriju, ki jo je spesnil Josip Murn - Aleksandrov se glasi:

Odprite okna, odprite duri,
mimo jezdi vitez sveti Jurij,
sveti Jurij na konju,
na lepem konju,
sveti Jurij nam milost daj!
Sveti Jurij je velik svetnik,
premagal je kačo ta božji vojniki,
bila kača: zima - zmaj ...

Sveti Jurij je obenem varuh živine in je znan tudi kot pastirski praznik, na katerega dan ženo prvič živino na pašo. Sveti Jurij torej odpre živini hleve. Ko ženejo živino s paše domov, jo oplatejo z vencji iz vrbovja ali z raznim drugim svežim vejevjem in cvetjem. (Orel).

4. Pegam in Lambergar

Pesem "Pegam in Lambergar" je verjetno bajeslovnega izvora in je opevala boj med dobrim - svetlim in hudobnim - temnim junakom. Sčasoma je pesem privzela oris srednjeveških turnirjev, torej je morala nastati preden so se v slovenski zgodovini pojavili Lambergi. Naš ljudski pesnik je, najbrž v drugi polovici 15. stoletja, v pesem vpletel ime pogumnega viteza svoje dežele, ker je ravno Lamberg, junak iz slovenskih krajev, premagal ošabnega Pegama, s katerim se v vsem česarstvu nihče drug ni upal spoprijeti. V tem pogledu spominja pesem na Levstikovega Martina Krpana, junaka iz slovenskega ljudstva, ki je prav tako v dvoboju premagal velikana Brdavsa in odvrnil nevarnost od cesarja, Dunaja in vse dežele.

Lambergar je zgodovinska oseba: bojeval se je res ob strani cesarja Friderika III. Habsburžana zoper celjske grofe, katerih vojaški poveljnik je bil Jan Vitovec. Najno pa ni, da je bil mišljen prav on. V tej dobi se je srednjeveško viteštvo, kot športno merjenje sil, že izrodilo in so dvoboje vodili bolj roparski nagibi, kjer je premaganec izgubil življenje, zmagovalec pa dobil razen premoženja tudi ženo premaganega.

5. Kralj Matjaž

Njega dni je živel slavni Kralj Matjaž, najsilovitejši in najpogumnejši vladar vseh časov. Z vsemi kralji se je vojskoval in vse premagal. Za ženo je imel vilo, razen nje pa rad še kmečko deklino, tako lepo kakor roža. Ljudstvu je bil dober kralj. Kovati je dal samo zlatnike, tako da drugega denarja ljudje niso poznali. Vsak siromak si je lahko izprosil milost in pravico, kmetom pa ni bilo treba plačevati davkov.

Kralj Matjaž je premagal s svojo vojsko vse cesarje in kralje. Nekoč se je v prevzetnosti domislil, da bi se spoprijel celo z Bogom zaradi posesti neke solne gore. Zaradi tega mu napove vojno. Preden pa se boj prične, zagrneta med bliskom, gromom in potresom dve gori Kralja Matjaža in njegovo vojsko, ne da vse pokončata, temveč le zapreta v podzemeljsko votlino. V njej spi sedaj Kralj Matjaž, sloneč z glavo na okrogli kamniti mizi, s svojo negibno vojsko. Siva brada mu raste okoli mize. Kadar mu bo zrastle trikrat okoli nje, se bo zbudil, gora pa odprla. In takrat se bo začela pravcata vojna proti božjim in ljudskim sovražnikom. Sovražnik bo premagan in na slovenski zemlji bo zopet vzniknila zlata doba.

Še prej pa bo zrastle pred jamo Kralja Matjaža zelena lipa. Cvetela bo samo eno noč, a potem se bo posušila. Ko pa bo na to posušeno lipo obesil Kralj Matjaž svoj ščit, bo znova ozelenela. To bo znamenje boljših časov. Toda do tedaj je še silno dolgo, kajti prej se bo dogajalo še marsikaj hudega in čudnega.

Iz zgodovine vemo, da je pravo ime Kralja Matjaža bilo Matija Korvin. Korvin je bil namreč ogrsko-hrvaški kralj (1458-1490), kakih 10 let pa je vladal tudi Slovencem na Kranjskem in na vzhodnem Štajerskem. Korvinovo uspešno vojskovanje proti Turkom in njegova pravičnost, s katero se je odlikoval kot dober vladar do svojih podložnikov, sta ostala ljudstvu v najlepšem spominu. Tako je Matija Korvin dobil poteze idealnega moža in kralja ter postal slovenski narodni junak.

V naših pripovedkah Kralj Matjaž sploh ni umrl, ampak spi s svojo vojsko v podzemeljski votlini. Ko se bo prebudil, bo premagal vse sovražnike slovenskega naroda.

Znana je pesem "Kralj Matjaž in Alenčica". Predhodnica te pesmi pa je opevala kralja ali viteza, ki je preoblečen v romarja ali meniha, rešil svoje ženo, katero so ugrabili mohamedanski roparji. Ta mednarodna snov srednjeveške poezije je verjetno prišla k nam v času križarskih vojsk. V naši prvotni pesmi prvotno ni nastopal Kralj Matjaž, ampak nek drug junak. Šele pozneje, ko je Matjaž postal osrednji slovenski narodni junak, so vpletli njegovo ime tudi v to pesem.

Leta 1951 je izdal dr. Ivan Grafenauer obsežno knjigo "Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu" in razpravo "Slovenske ljudske pesmi o Kralju Matjažu" v Slovenskem Etnografu leta 1951.

Kralju Matjažu je posvetil pesmico tudi Pesnik Anton Aškerc, in sicer v ciklusu balad "Stara pravda" /1888/. Prav tako je tudi Oton Zupančič zložil l. 1900 pesem o Kralju Matjažu. Ivan Cankar pa je med prvo svetovno vojno napisal črtico "Kralj Matjaž", trdno verujoč, da bo tudi našemu narodu prišla "tista velika ura, ki je bila oznanjena". (Jože Gregorčič).

6. Martin Krpan

Po ljudskem pripovedovanju in svojem oblikovanju je napisal Fran Levstik znamenito povest o Martinu Krpanu z Vrha.

Povzetek je tale:

V starih časih je živel Krpan, močan in silen človek. Od morja je nosil na svoji kobilici angleško sol, kar je bilo že takrat strogo prepovedano. Neko zimo, ko je običajno tovoril, je srečal na ozki gazi cesarja Janeza, ki se je peljal v Trst. Krpan prime brž kobilico in tovor z njo, pa jo prenese v drugo stran, da bi jo cesarski voz ne podrl.

Kar se pripeti, da pride na Dunaj strašen velikan, Brdavs po imenu. Ta je vabil kakor nekdanji Pegam vse junake cesarstva v boj. Toda kdor se je izkusil z njim, je bil gotovo premagan in umorjen. To je cesarju začelo iti po glavi: "Kaj bo, če se Brdavs ne ukroti?" Tedaj ga kočijaž spomni na Krpana,

ki je prestavil kobilico v sneg.

Cesar pošlje takoj veliko, lepo kočijo po Krpana, ko se pripelje Krpan na Dunaj, je bilo vse mesto črno pregrnjeno. Prav tisti dan je namreč Brdavs umoril cesarjevega sina, ki se je šel z njim izkušat. Krpan si izkuje v cesarski kovačnici veliko mesarico, na vrtu si je pa posekal mlado lipo za toporišče mesarici in za debel kij. Od doma, z Vrha sv. Trojice si je pustil Krpan pripeljati še svojo kobilico, ker ni našel primerne v cesarjevem hlevu.

Prišel je čas boja z velikanom. Krpan vzame kij in mesarico, zasede kobilico ter odjezdi na travnik, kjer se je bojeval Brdavs. Po kratkem medsebojnem pričakanju si zdirjata oba bojavnika od daleč nasproti. Brdavs visoko vzdigne meč, ali Krpan urno podstavi svoj kij, da se meč globoko zadere v mehko lipovino. Toda, preden ga velikan izdere, razjaha Krpan kobilico, potegne Brdavsa na tla, mu stopi za vrat ter mu odseka glavo. Cesar in vsi Dunajčani so mu bili hvaležni, da jih je otel Brdavsa.

Levstik je z Martinom Krpanom prvič postavil živega ljudskega človeka v našo književnost in spregovoril v slovenski tiskani besedi po domače. Dnevni junak ni več kraljevič ali plemič, temveč človek iz ljudstva, ki ima tudi svoje moč in svoje pravice ter reši celo cesarja in Dunaj velike stiske. Vendar spominja Krpan po opisu še na pripovedke o velikanih, ki so imeli veliko moč in ljudem radi pomagali.

7. Peter Klepec

Peter Klepec je bil v mladosti tako slabotnega telesa, da so mu tovariši pogosto nagajali. Zaradi tega je bil žalosten in je želel, da bi bil močnejši od njih in vsakemu kos.

Ko je nekega dne pasel ovce, je prosil Boga, da bi mu dal moči zoper hudobne tovariše. Še preden je odmolil, je slišal glas: "Peter, moč ti je dana, primi za grm in izderi ga!" Peter je prijel za grm in ga izdrl s korenino vred. In spet se čuje glas: "Peter, primi in izderi brezo!" Peter je veselo zgrabil za brezo in breza je šla iz tal kakor izpodjedeno žito

In tretjič se je čul glas: "Peter, izderi hojo!" Peter je poslušal in stara, debela hoja je ležala pred njim kakor bilka.

Za pridobljeno moč je bil Peter Bogu zelo hvaležen. Njegovi tovariši, ki so ga poprej zaničevali, so se ga odslej bali in mu niso več nagajali. Zdaj bi se bil lahko maščeval nad njimi, a ker je bil usmiljenega srca, jim je odpustil vse razžalitve.

Prihajali so hudi časi. Ošabni Turek je gnal svoje čete nad kristjane. Cesar mu je šel nasproti in bi ga bil rad pregovoril ter odvrnil hudo vojsko, ali zaman. Ošabni Turek je končno privolil v to, naj se posamezno udarita le dva, en Turek in en cesarski. Turek je imel namreč v vojski grozovitega orjaka, na katerega se je zanašal.

Po vseh svojih deželah je poslal cesar pisma in iskal človeka, ki bi se šel merit s Turkom. Toda ni ga našel. Končno pride k cesarju preprosto oblečen Peter Klepec in ga reši velike stiske. Premaga orjaškega Turka in pobije vse ostale turčine, kar mu jih ni zbežalo. Turki od tistega časa niso več prišli na slovensko zemljo. (Slovensko berilo I. 1950).

Peter Klepec je junak, postavljen v kmečke razmere. On je prispodoba ljudstva, ki je branilo avstrijske dežele in ves kulturni zapad pred Turki, da so se mogli drugi gospodarsko in kulturno razvijati.

XIV. LIRSKE PRIPOVEDKE (Družinske pripovedke)

1. Kačja kraljica

Kačja kraljica je nevarna šiba-božja, ki biva v podzemeljskih votlinah ter se le redkokdaj prikaže na dan. To je hudo-bna Kresnikova mati, ki jo je nebeški vladar uklel v kačo. Zato je postala mati kačje zalege. Glavo ji krasi krona s kamnom, ki temo tako razsvetljuje, da štirje krojači lahko brez druge razsvetljave šivajo ob njem. Človeka ta demant, ako ga dobi, lahko osreči vse življenje. Toda v kačjem kra-

ljestvu so tudi zlata jabolka. Kdor jih utrga, nikoli ne umre. Zato je kraljestvo zmeraj dobro zastraženo.

Nekdo je bil tako pameten, da je šel s kolesom v hrib in ga spustil navzdol. Ko je kolo drčalo mimo kač, so je ubrale za njim ter pustile znemar zlato jabolko. Človek je jabolko pobral in shranil. Drugi dan je šel kolo iskat. Našek ga je in na rami odnesel. Toda v pesku je bila skrita kača. Ko je bil že nekajkrat prestopil, ga je kača pičila v šinjek tako, da se je takej mrtev zgrudil. Zlatih jabolk pa nihče ni več našel.

Kačja kraljica je po drugih pripovedkah s krono venčana vodna ali morska kača. Včasih prinese zlato jabolko na dan in se z njim igra.

2. Zakleti grad

Večstoletno suženjstvo naših prednikov pod srednjeveško gospodo je našlo duška v ljudski pravljici prav po svoje. Kmet se ni mogel sam povsem maščevati nad tirani. Zato je poklical v pripovedki in pravljici na pomoč višje sile, največkrat nebesa in njihove moči. Bog sam ali njegovi svetniki kaznujejo tega ali onega hudobnega graščaka, da se med treskanjem in bliskanjem njegov grad razsuje, od njegove družine pa zlasti mlada grofična spremeni v ukleto kačo, ki se poslej plazi po zidovju ter varuje skrit zaklad v podzemeljskih kletih. Šele čez dolgo, dolgo časa naj reši deklico nedolžen mladenič v kresni noči, na kvaterni petek morda, ko pride počivat kača na grajske stopnice. Šele nekoč naj prinese ptica v kljunu seme, da zraste iz njega smreka, iz njenega lesa pa se steše zibelka za rešitelja.

3. Kamniška Veronika

Kamniška Veronika, ki je upodobljena na grbu mesta Kamnika, je bila baje zelo lepa, toda tudi skopa grajska gospodična z Malega gradu.

Trije kamniški bratje, posvečeni istega dne za mašnike,

so želeli, da bi hkrati darovali novo mašo v isti cerkvi, ki naj bi imela zato tri kapele drugo nad drugo. Cerkev naj bi stala na Malem gradu. Ker so potrebovali bratje zlasti denarno pomoč, so prosili zanjo gospodarico Malega gradu - Veroniko. In kaj je storila plemenita gospodična? S pestjo je udarila po vratnih podbojih in zavpila: "Rajši se takoj v kačo spremenim, preden bi kaj dala." Kletev se je mahoma izpolnila. Sesul se je grad, Veronika pa se je spremenila v kačo. Rešil jo bo le nedolžen sedemletni otrok. V kvaternih nočeh se hodi umivat v Bistrico, nato pa polega na stopnicah pred malograjsko cerkvico ter čaka odrešitve. Zgodilo se je že, da jo je našel nedolžen deček, a še preden se je spremenila pod udarci njegove blagoslovljene šibe spet v žensko, se je prestrašil in zbežal. Tako čaka zdaj ubožica - pol kača pol ženska - junaškega otroka, ki naj jo reši ukletosti. Obilna nagrada ga čaka - težki sodi zlata nekje pod Malim gradom, in Veronikina ljubezen.

Inačica te zgodbe pravi, da Veronika ni odpodila duhovnikov, ampak berača. Pesem Antona Medveda "Veronika z Malega gradu" s snovjo inačice je znana; natisnjena je v zbranih "Legendah", prirejenih za Družbo sv. Mohorja in tu izdanih.

Verjetno je, da izvira predstava pol ženske pol kače iz kamniškega mestnega grba, ki je bil svoje dni lik sv. Marjete pred stolpom in z dvema zmajema spredaj. Po vsem soditi sta bila sčasoma kačji in zmajev lik in Marjetin lik združena, iz česar je nastalo - najbrž zaradi podobnosti s staro bajeslovno predstavo svet noseče ribe, deklice Faronike - ime Veronika.

4. Desetnica

Med našimi najbolj pretresljivimi ljudskimi baladami je gotovo tista o deseti hčeri, ki mora - po dandanes nerazumljivi stari navadi - iti z doma v daljni svet ter jo, ko se morda ob priliki vrne, noče nihče več spoznati. Zato ubere kot tujka spet nemirno pot. Desetnica človeka vedno znova tako gane, da se vprašujemo od kod neusmiljena zapoved, da mora

deseta hči = podobno kakor deseti sin, deseti brat - od hiše. Naši narodopisci menijo, da izvira ta krutost še iz staroindoevropske dobe, ko so ljudje strogo očetoppravno gledali na potomstvo. Edinole možko potomstvo je namreč takrat nekaj veljalo. Toda komur so naklonili bogovi deset hčera brez sinov, je bil pri njih vsekakor v nemilosti. Grozeče prekletstvo se je moralo zategadelj nekako odvrniti, kar se je zgodilo z ^vžrtvijo zadnje, desete hčere. (Kuret)

Kelemina ima v svoji knjigi "Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva" pravljico o desetnici, iz katere v kratkem tole zvemo: V imoviti kmečki hiši so imeli starši devet hčera in nobenega sina. Deseto dete, ki se jim je rodilo, je bila spet deklica, ljubkejša in lepša od vseh devetih prejšnjih. Ko je bilo najmlajši hčeri sedem let, prileti na okno ptičica z zlatim prstanom v kljunčku. Žreb nameni prstan najmlajši hčeri, ki mora zato oditi po svetu. Najpotrebnejše poveže v culico, sleče svileno obleko in obleče raztrgano ter se napoti neznano kam. Čez sedem let se desetnica vrne bosa in utrujena v rodni dom. Njena mati, katero prosi prenočišča ji reče: "Ne morem te prenočiti, ker moram gostovati deveti hčeti, sicer pa že tako ne spadaš med svate." Po ponovni neuslišani prošnji se desetnica poslovi rekoči: "Bog te obvaruj, dragi dom, da sem te sirota vsaj še enkrat videla, raztrgana, razmršena!" Mati pade, omedli in izdihne dušo.

5. Mlada Zora

V pesmi ali pripovedki Mlade Zore je ohranjen spomin na življenje v srednjem veku, kjer odločajo starši o usodi svoje hčerke. Mlad kraljevič ugrabi nevesto - mlado Zoro, ko se je napravila s čudotvornim zelom navidez mrtvo. Brata Zoro uplenita nazaj, toda v boju z njima kraljevič pade, Zora pa omedli.

6. Mlada Breda

Mlada Breda je "nesrečna nevesta". To zgodbo najdemo tudi po ostali Evropi.

Mati daje mladi nevesti Bredi nauke, kako se naj ubrani

hudobne turške tašče; zastrupljeno vino naj izlije na skalo, pogačo pa naj vrže ščenetu. Ko odpelje Turek Bredo, se v diru Bredin konj spotakne. Pri tem se zmakne bodalce, ki ga je v žametovo sedlo skrila tašča in prizadene Bredi smrtno rano.

7. Zarika in Sončica

Zarika in Sončica sta bili ugrabljeni sestri in odpeljani v tujino. Zarika postane haremska žena Saracena. Na suženjskem trgu pa je bila Sončica prodana Zarkinemu možu kot sužnja. Iz ljubosumnosti nad njeno lepoto ji Zarika zavda, nato pa, ko spozna, da je to njena sestra, od žalosti umre.

Snov balade vodi v čas, ko so afriški in španski Saraceni skoraj neovirano plenili po obrežjih Sredozemskega morja, torej nekako do 12. stoletja.

8. Lepa Vida

Ni ga menda Slovenca, ki ne bi vedel za Lepo Vido. Dolgo smo poznali samo tisto, ki jo je priredil Prešeren po neki pesmi z Dolenjskega, Lepa Vida je mlado neizkušeno dekle, ki se nepremišljeno poroči s starim bolehnim možem. Ko pere nekoč ob morju plenice za svojega bolnega otroka, privesla mimo z ladjico Maver - zamorec in jo premoti, da gre z njim v daljno špansko deželo, kjer naj bi bila dojilja španskemu kraljeviču. Prepozno se Vida zave, kaj je storila. Na daljnem španskem dvoru živi in hrepeni po domu, po otroku, vendar zaman. . . . Vida je postala v tej priredbi - po Prešernovi zaslugi - simbol neutešenega hrepenenja. Takšno je poustvaril Ivan Cankar in takšno pozna večinoma vsakdo med nami.

Z znamenito razpravo /1943/ je pokazal dr. Ivan Grafenauer, da to ni edino tolmačenje Lepe Vide. Naše ljudstvo si je ustvarilo na Gorenjskem drugačen konec Vidine usode: V pesmi iz Krope reši Sonce Vido iz španskega gradu in jo pripelje domov; v pesmi iz Ihana Vida sploh ne pride na Španjo, ker na ladji že spotoma obupa in skoči v morje; v pesmi iz Hraš na Gorenjskem se Vida vrne domov kot ugrabiteljeva žena,

da odpelje še sinka s seboj . . .

Vzorci naših inačic o Lepi Vidi so nastajali izza 11. stoletja v zahodnih pokrajinah Balkanskega polotoka in do konca 14. stoletja so bile slovenske pesmi o Lepi Vidi že izoblikovane.

Po svojem izvoru je torej Lepa Vida lik zveste žene-matere, ki je bila zvijačno ali nasilno uplenjena kot sužnja in katere konec je ljudska domišljija različno prikazovala. Lepa Vida je ganljiva zgodba iz davnih dni. Tako ljudski kakor umetni pesnik pa vidi v njej dosti več kot zgodovinski dogodek, kakršnih je zamolčala zgodovina na tisoče in tisoče.
(Kuret)

9. Zlatorog

Dolina triglavskih jezer je bila po ljudski pripovedki nekoč prelep vrt, pravcati zemeljski raj, v katerem so bivale triglavske bele žene - vile. Pogostoma so prihajale v dolino in pomagale siromakom. Porodnicam so bile na voljo, a dečke, ki so prišli z njihovo pomočjo na svet, so posebno skrbno ščitile. Pastirjem so kazale zdravilne zeli. Zahvali so se umikale po navadi v višave, a tujcem so branile dostop s svarilnimi klici, z lučanjem kamenja, nevihtami in s plohami. V čudežnem vrtu so varovale belega kozla z zlatimi rogovi. Ime mu je bilo Zlatorog in bil je čudežno močan. Čeprav ga je ranila lovčeva krogla, je takoj ozdravil, ako je zaužil edinstveno rožo - triglavsko rožž, ki je pognala iz vsake kaplje njegove krvi. A še dosti večjo čarovno moč so imeli njegovi rogovi. Ena sama njihova iver bi odprla človeku neizmerne zaklade v Bogatinu, kjer jih čuva večglavi zmaj.

Znana je pripovedka o trentslem lovcu, ki ga je zapustila bogata krčmaričina hči ob Soči, ker jo je zmotil tuj trgovec, ki je tovoril, kakor je bila tedaj navada, svoje blago po soški dolini čez Predel. Lovec, hoteč se pobahati pred ošabnim dekletom, ji je želel prinesiti triglavskih rož in pokazati bogastvo, ki ga je hotel pridobiti z Zlatorogovimi rogovi iz Bogatina.

Zato je šel nad Zlatoroga in ga ustrelil. Toda Zlatorog je pahnil po zaužitju triglavske rože lovca v prepad.

Bele žene so razdejale po tem dogodku rajski vrt pod Triglavom ter izginile, z njim vred pa tudi Zlatorog. Na razdejani Komni bo zrastle v sedem sto letih smreka. V zibelki iz njenega lesa bo ležal otrok, ki se mu bodo odprli zakladi na Bagatinu.

Pripovedka o Zlatorogu in zakladu pod Bagatinom ima svoje staro bajeslovno jedro in mlajši zgodovinski okvir; oblikovati se je morala med našim ljudstvom dolgo dobo. Njeno mitološko jedro z rojenicami in Zlatorogom, zakladom in Triglavsko rožo sega v dobo pred pokristjanjenjem Slovencev. Iz raznih povsem naravnih pojavov v gorah, ki pa so se preprostemu človeku iz doline zdeli skrivnostni, je ljudska domišljija sklepala na razna božanstva in duhove: iz visokih zelenic pod Triglavom si je ustvarila čaroben vrt, iz belih meglic nad njimi rojenice, v blisku sredi viharja v gorah pa je videla odsev rogov razkačenega Zlatoroga. Vera v prirodne sile in stare bogove je morala biti zlasti med Slovenci ob gornji Soči izredno žilava, saj so v Kobaridu z inkvizicijo preganjali častilce svetega drevesa in studenca pod njim še v začetku 14. stoletja.

Svoje zgodovinsko ozadje je dobila pripovedka o Zlatorogu v dobi, ko so imeli Benečani svoj politični in gospodarski vpliv na Tolminskem in Goriškem v 16. in 17. stoletju. Od Čedadu preko Kobarida, Bovca in Predela je vodila na Trbiž stara prometna zveza med južno in srednjo Evropo. V tej dobi se je začelo tu razvijati tudi rudarstvo, postavljali so na več krajih plavže in v Idriji so kopali živo srebro. Nekateri naši ljudje so začeli opuščati resno delo in začeli postopati po gorah, da bi odkrili kje dragoceno rudo in obogateli kakor razna tuja gospoda.

Največ rudosledcev je privabljala s svojim skrivnostnim imenom pa gora Bogatin.

Kakor cela pripovedka, tako se je tudi "Triglavska roža" kot njen sestavni del oblikovala le polagoma. Prvotno je bila

Triglavska roža le skrivnosten in čudežen cvet v ljudski domišljiji, saj jo je le-ta postavljala prav na nepristopne police božanskega Triglava. Imenovali so jo tudi "roža mogota" (roža mogočna). Njena botanična oblika - potentilla nitida /zdravilna roža/ je novejšega izvora. /Razlaga je napisana po razpravi: Jože Mahnič: Roža mogota. Slavistična revija, letnik III. Ljubljana 1950/.

XV. RAZNE PRIPOVEDKE

1. Roža mogota

Triglavska roža (potentilla nitida, bleščeči prstnik) raste po najvišjih skalnatih grebenih in vrhovih ter cvete od junija do avgusta. Liste ima sivkasto zelene barve in porastle z dlačicami. Cveti so svetlordeči, popki pa krvavordeči, ki so videti kakor krvne kapljice. Zato govori narodna pripovedka o Zlatorogu, da zraste iz vsake kapljice njegove krvi, ki pade na tla, kadar je ranjen, zdravilno zelišče - triglavska roža. Toda ko zaužije Zlatorog to cvetko, spet takoj ozdravi.

Geograf in zgodovinar Simon Rutar izpoš^d Krna je pa prvi zabeležil tudi izraz "roža mogota" za triglavsko rožo in sicer kot pristen ljudski izraz. Beseda mogota je v rodu z glagolom moči, morem. Torej naj pomeni "roža mogota" rožo, ki ima v sebi neko prekomerno moč, ki vse premore, vsemogočno rožo. O tej roži je pisal tudi Mencinger.

Pesnik Oton Župančič je celo za geslo postavil rožo mogoto svoji prvi pesniški zbirki. Pesem je zanosen slavospev "skrivnostnemu cvetu, roži prekrasni", ki jo je pesnik hrepenče iskal in ob prvem pogledu nanjo začutil njeno čudežno moč, s katero odkriva in dviga dragocene zaklade v globini njegove duše. Prvotno je nosila pesem naslov "Rosa mystica" pozneje pa "Roža mogota" in še danes spada med njegove najlepše pesmi (Dela Otona Župančiča, Ljubljana 1936):

Ti skrivnostni moj cvet, ti roža mogota,
jaz sem te iskal, -
mimo tebe sem šel in pogledal sem te
in sem ves vstrepetal.

In moje srce zaslutilo je
tvoje tajno moč, -
in moje srce začutilo je,
da jasni se noč.

In v moji duši vcvetelo je
zakladov nebroj,
vse bitje zahrepenelo je
za teboj, za teboj,
ti skrivnostni moj cvet, ti roža

mogota

O, jaz sem bogat --- - - -
pomagaj, pomagaj mi dvigniti
moje duše zaklad !

Pri dr. Ivanu Preglju se pojavi "Roža mogota" v "Domu in svetu" 1917. leta kot ena izmed "Balad" v prozi. Tu govori pisatelj o njej kot o simbolu nedoumljive poslednje skrivnosti človeškega življenja: umetniku pomeni lepoto, sušičnemu smrt.

Roža mogota je živelá potemtakem v mitološki fazi kot skrivnostni in čudežni cvet le v ljudski domišljiji, saj jo le-ta postavlja prav na nepristopne police božanskega Triglava. Tako je živelá verjetno tudi nedavno v naših leposlovcih, ki se po vsej priliki niso menili za njeno določeno botanično obliko, ne po njej povpraševali.

(Napisano po razpravi: Joža Mahnič, Roža mogota; Slavistična revija, letnik III. Ljubljana 1950).

2. Navje

Kraljestvo smrti, ki so si ga Slovani predstavljali, da leži onkraj morja ali kake reke, so imenovali navje. Ta raj, nav ali navje, prebivališče rajnikov, je bil od zemeljske-

ga bivališča ljudi ločen po veliki vodi. Kdor je hotel, priti tja, je moral prebroditi reko, nebeško morje ali pa prepotovati mavrični most (rimske ceste). Navje leži torej onkraj oblakov, zadaj za morjem na otoku, sredi zelenih in večno cvetočih poljan in sončnatih gozdov. Tam sije sonce vedno tako kakor pri nas spomladi. Zemlja je pa še lepša od naše in bi človek kar zmeraj tam ostal. (Mal)

V navje so prišle samo duše pravičnih ljudi, grešniki so prišli namreč v teman prostor = črno noč, ali pod vodo. Tu gospodarijo besi ali hudobe, ki dovajajo sem duše umrlih, spremenjene v živali.

3. Lipa

Med prvotno prirodno čaščenje spadajo predvsem drevesa, ki delujejo kot dobra naravna višja bitja delujoča v tišini. Pod mogočnimi drevesi so si kaj radi postavljali Stari Slovani, ko še niso gradili svetišč, svoje oltarje in žrtvenike na čast raznih božanstev. Ziljski "raj pod lipo" in "štekvanje" ter belokranjski "Zeleni Jurij" in razni mlaji so spomini na nekdanji drevesni kult. Stari Slovani so pri drevesih celo prisegali in imeli pod njimi tudi poroke. (Mal)

Ne samo pri nas, temveč tudi pri vseh narodih upošteva bajeslovje pomembnost dreves. Tako razločujemo na pr. rajsko drevo, drevo življenja, cvetno drevo, spomladno in novoletno drevo itd. Vsako drevo učinkuje po razvoju in obliki samolastno značilno podobo in je v njem izraženo neko življenjsko čustvo.

Še v novejšem slovenskem praznoverju so čislana posamezna drevesa, ki imajo svoje posebne magične moč ali drugo posebnost kakor na pr.:

Breza krasí ob procesijah hišna pročelja in na brezovih metlah jahajo baje čarovnice.

Bezeg da baje povsod na Slovenskem dekletom može. Bezgovo cvetje in jagode so pa živa kmečka lekarna.

Brinjev grm. Z njim se je mogoče uspešno upreti zlem silam.

Izmed vseh dreves je Slovencem že od nekdanj najbolj priljubljena lipa, ki ima kot izvoljeno drevo za simbol narodnosti najširši in najznačilnejši pomen. Lipa je postala tudi simbol vseh Slovanov; Jugoslavija in Čehoslovaška jo imata celo za narodno drevo.

Lipa na sredi vasi, tu je njen izvoljeni kraj, tu vam je tisto idilno drevo, ki se v njegovi hladni senci tako prijetno razvija vaško življenje. Po svoji obliki je nežna in ljubezniva, pa močna in veličastna in najkrasnejša izmed vseh dreves. Lipa pomeni tudi drevo ljubezni, ker je znak skupnega vaškega življenja. Pod vaško lipo so nekoč vaščani z županom na čelu moževali o raznih perečih ljudskih in občinskih zadevah.

Lipa je priljubljena povsod, kjer se mudi človek, na pr. pri studencu, pred hišno vežo, na ravnem polju, na griču, v dolu in na graščinskem dvoru. Povsod je košata lipa tisto ljubo poetično drevo, ki povišuje in posvečuje dotične kraje, posebno kadar se vrši pod nje ljudske rajanje. Kako prijazno zveni narodna pesem (SNP 800/I):

Stoji, stoji tam lipica,
Pod lipo hladna senčica,
Pod lipo miza kamnita,
na štiri ogle rezana.

XVI. VIRI

- BEZLAJ France: Nekaj besedi o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih. "Slovenski etnograf", letnik III. - IV. Ljubljana 1951.
- BOLHAR Alojz: Slovenske narodne pravljice, Ljubljana 1955.
- GORNIK Drago: Pripovedka o Zlatorogu. "Obisk" števil. 11, 12. Ljubljana 1942.
- GRAFENAUER Ivan: Prakulturne bajke pri Slovencih "Etnolog", Ljubljana 1942.
- GRAFENAUER Ivan: Narodno pesništvo. "Narodopisje Slovencev" števil. 2, Ljubljana 1952.
- GREGORIČ Jože: Venček ljudskih pripovednih pesmi. Celje 1956.
- KELEMINA Jakob: Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Celje 1930.
- KOTNIK Franc^é: Storijske i., Ljubljana 1924.
- KREK Bogomil: Slovenske narodne pravljice in pripovedke, Maribor 1885.
- KURET Miklavž: O zmajih in kačah v slovenskem ljudskem verovanju. "Obisk" števil. 1 - 3, Ljubljana 1943.
- LEVSTIK France: Martin Krpan z Vrha. Čitanka za meščanske šole II. del, Ljubljana 1925.
- MAHNIČ Jože: Roža mogota. "Slavistična revija", letnik III. 125 - 136, Ljubljana 1950.
- MAL Josip: Slovenska mitološka starina. "Glasnik Muzejskega društva, za Slovenijo", Ljubljana 1940.

- MATIČETOV Milko: Ljudska proza. "Zgodovina sløvenskega slovstva", stran 115 - 138, Ljubljana 1956.
- MERHAR Boris: Ljudska pesem. "Zgodovina slovenskega slovstva", stran 31 - 114, Ljubljana 1956.
- MÖDERNDORFER Vinko: Koroške pripovedke, Ljubljana 1957.
- NEZIDERLE Lubor: Manuel de L'autiquité Slave, Paris 1926.
- NOVŠAK France: Slovenske balade in Romance, Ljubljana 1955.
- OGRINC Josip: Lipa. "Čitanka za meščanske šole" I. del, Ljubljana 1926.
- OREL Boris: Slovenski ljudski običaji. "Narodopisje Sloven-
cev", I. del, Ljubljana 1944, in II. del,
Ljubljana 1952.
- SKET Jakob in Josip WESTER: Slovenske balade in Romance. Celovec 1912.
- STARE Josip: Verstvo starih Slovanov- "Čitanka za meščanske šole" I. del, Ljubljana 1926.
- ŠARLI Severin: Peli so jih mati moja, Ljubljana 1943.
- ŠTREKELJ Karel: Slovenske narodne pesmi, Ljubljana 1908 do 1923.
- TRDINA Janez: Zbrano delo VI. Verske bajke, stare in nove, Ljubljana 1954.
- TRDINA Janez: Odkuda čovjek in odkuda nam zemlja, Reški Neven VII. 1858.
- TRDINA Janez: Verske bajke na Dolenjskem, Ljubljanski Zvon, leta 1881.

ZUPANC Lojze: Povodni mož v Savinji, Ljubljana 1957.

ZUPANC Lojze: Zaklad na Kučarju, Ljubljana 1956.

ZUPANČIČ Oton: Dela Otona Zupančiča I. in II. del, Ljubljana 1936.

Lopa Vida	stran 10
Pogan in Lamberger	" 24
Mlada Breča	" 39
Kaplanova družba	" 130
Povodni mož	" 80
Sveti Jurij	" 210
Turjaska Kovančica	" 69
Režin in Turjaska	" 91

MAKSIM GASPARI: Zaklad na Kučarju, Ljubljana 1956, v sodelavi mladinske knjige.

Čarovnica	stran 87
Velikan	" 39

RIKARDA WINDI: Mlada in romani, Sovšek, Ljubljana 1955, v sodelavi knjižne knjige.

Mlada Lopa	stran 47
Desetnica	" 59
Kavbar	" 29

BERNARD JUREČI: Poldi so jih naši oči, Gali, Ljubljana 1943, v sodelavi Slovenske knjige.

Lopa Vida	stran 40
Krvavica	" 14
Mlada Breča	" 31
Trilogija in Marjetica	" 34
Mlada Lopa	" 46

XVII. SEZNAM POMEMBNEJŠIH SLIK

že izdanih slovenskih bajeslovnih
in pripovednih podob

MAKSIM GASPARI: Balade in romance, Novšak, Ljubljana 1955.
v založbi Kmečke knjige.

Lepa Vida	stran 10
Pegam in Lambergar	" 24
Mlada Breda	" 39
Kmečka svadba	" 230
Povodni mož	" 80
Sveti Jurij	" 210
Turjaška Rozamunda	" 69
Rošlin in Verjanko	" 51

MAKSIM GASPARI: Zaklad na Kučarju, Zupanc, Ljubljana 1956.
v založbi Mladinske knjige.

Čarovnica	stran 67
Velikan	" 19

BIROLLA GUIDO: Balade in romance, Novšak, Ljubljana 1955,
v založbi Kmečke knjige.

Mlada Zora	stran 47
Desetnica	" 59
Ravbar	" 29

BERANEK JOŽE: Peli so jih mati moja, Šali, Ljubljana 1943,
v založbi Slovenčeve knjižnice.

Lepa Vida	stran 40
Kresnice	" 14
Mlada Breda	" 31
Trdoglav in Marjetica	" 34
Mlada Zora	" 46

CIUHA JOŽE: Povodni mož v Savinji, Zupanc, Ljubljana 1957,
v založbi Mladinske knjige.

Velikan stran 24

SMREKAR HINKO: Monografija. Državna založba.

Hlapec Jernej stran 12
Pod lipo " 3
Peter Klepec " 11
Zaklad gori " 23
Ježana, Klek " 25
Martin Krpan " 34 + 36

KOŽELJ ANTON: Slovenske balade in romance, Celovec 1912,
Družba sv. Mohorja.

Kralj Matjaž in Alenčica " 35
Povodne deklince " 63
Ukleti graščak " 78
Povodni mož " 81
Deseti brač " 93
Lepa Vida " 97
Mlada Zora " 121
Desetnica " 159
Pegam in Lambergar " 41

XVIII. SLIKOVNE PRILOGE

1. Vsemogočni (Stvarnik, Najvišje bitje)
2. Ustvarjenje naše zemlje (Trdoglav in Marjetica)
3. Sončni petelin (Nebeški poslanec)
4. Slovenski raj, ki ga vodi nebeški petelin
5. Dažbog (Svarog, Perun, najvišji sončni bog)
6. Pramati Luna (rodi dvojčka: Svetli mesec in Temni mesec)
7. Radegost z grbom (bog kmetijstva, jeseni in gostoljubja)
8. Radegost (tudi pod imenom Svarožič)
9. Svetovit (Najvišje božanstvo v mestu Arkona)
10. Veles (bog kupčij, pastirjev in njihovih čred)
11. Boža (Božena-Vida, žena najvišjega)
12. Matoha (Zlata baba, Mogočna žena)
13. Svet noseča riba (Rajsko drevo na gori)
14. Riba Faronika
15. Kamniška Veronika
16. Zakleti grad
17. Kačja kraljica (Bela Kača)
18. Hišna kača (gož)
19. Boj med Rabolom in Jarilom
20. Kurent in Hudoba
21. Slovenski zmaj
22. Zmaj in Kresnik
23. Zlatorog in kačji zmaj
24. Zlatorog in vile
25. Povodni mož
26. Kralj Matjaž

27. Vesna (pomlad)
28. Deva (poletje)
29. Lada - Lelika (jesen)
30. Morana (zima)
31. Perhta (čarovnica)
32. Perunika (žena Gromovnika)
33. Desetnica
34. Lepa Vida
35. Morska deklica
36. Vila
37. Rajska roža
38. Slovenski šopek
39. Roža mogota
40. Zlata jabolka
41. Neurje nad Šmarjeto
42. Pletenec
43. Sončno božanstvo
44. Začarano drevo
45. Piknik
46. Morje
47. Meander
48. Avtor slik: Jože Karlovšek

XIX. PESNITEV "Matoha"

Jože Karlovšek

M A T O H A

I. Ustvarjenje sveta

Že od vekomaj obstajala je le praznosta,
ko vladala Nebo sta in Samota,
vendar pa slednjič je napočil pravi čas,
da Vsemogočni začel ustvarjati je zemljo - kras.

Prvi pogled ustvaril sonce je prekrasno,
drugi pogled sedanjo Zemljo prelapo,
tretji pogled sosednjo Luno premilo,
a vsak poznejši pogled zvezdo prejasno.

Sončni žarki so Zemljo milobno obsijali,
da z njo črno temo in hodobo so pregnali,
Luna pa na nebo priplava in dvojčka rodi,
ki čas ju sem in tje v prepir podi.

Kmetič pridno pase in orje kot orjak,
ko nebo pošlje Zemlji deževni oblak.
In v tišini se začuje njegov glas,
ko prosí za zlati polni žitni klas:

Ti, Nebo, vse slišiš ! Ti, Nebo, vse vidiš !
Zvezde ve jasne, pridite v časa prekrasne !
Mesec, ti si svet, izvoli priti v mojo klet !
Sonce, posij vroče na dvor moje koče !

II. Prvi vitez

Napočila je huda zima - kot zlovešča vila,
neznansko pogubna sila,
s silno burjo ostro napeta
ter s temo in meglo odeta.

Sonce preljuho nam šepeče,
nad zemljo milo zatrepeče:
ne bom več sijalo in ogrevalo,
bom hladno na nebu le odsevalo.

Dažbog, vsemogočni nebeški oče,
ki deli in daje, karkoli le hoče,
soncu vrača dolgo pot in moč takoj,
da z zimo - Ruso - se spusti v boj.

Rusa prebridko joka
in v potu obraza milo stoka,
ko sonce le pretoplo bliska
in zimo bolj in bolj pritiska.

Tako zmagalo sonce je rumeno,
a zimo - Ruso premaga zamorjeno.
Kot prvi vitez prestol na nebu sonce je zavzelo,
ko z Dažbogom najvišjim se združilo je veselo.

III. Božanski rod

Mnogo Pramati, žena Najvišjega, je rodila
in rodbina njena povsod sloves je pridabila.
Rodili namreč so se sinovi vsi božanski,
toda le eden od njih ostal je domač - občanski.

Svarog, prvi vseмогоčni sin se zasveti,
postane pravi junak, ko Dažboga zatemni.
V njegovo čast se pod lipo stare zberejo Slovenci
z željo, da jih božanski Svarog vodi v njegovi sencí.

Svetovid, drugi vseмогоčni sin iz Neba,
gre od doma, ko nastala nujna je potreba.
Arkona slavna ga triglavega časti močno,
saj vidi v nebo, zemljo in še pod njo.

Perun, gromovnik, tretji vseмогоčni sin obilni,
doma vsepovsod, kjer zbira se sovražnik silni,
imetnik ostrih strel, sekir, ki jezno jih vihti,
udrihajoč po zmajski burji, brž jo prehití.

Triglav, poslednji vseмогоčni sin nebeščanski,
pa postane najvišji bog pomorjanski.
Njegov treglavi kip v svetišču je zakrit temno
in pomeni vlado nad nebom, morjem in zemljo.

IV. Sončni junaki

Svarog, najodličnejši ta bog poganski med nami, zasnužil je Matoho za svojo med ženami.

Rodila štiri je sinove, sončne junake in štiri hčere, po lepoti vse enake.

Božič, prvi mladi bog, ugledal svet je v zimskem času, ko sonce začne počasi rasti v novoletnem krasu. Rabol z Ruso še vedno vlada zimi mrzlih goličav, da Vesno, božansko hčer, ujame sovražni Trdoglav.

Jarilo, drugi junak, sonca pomladanskega, premaga zlega demona - Rabola zimskega; ko reši sestro Vesno, v gradu ugrabljeno, kaj radostno je vzame za ženo ljubljeno.

Zlatolasi, zlatoroki Kresnik, tretji sončnjak postane sonca poletnega mogočni prvak. Njemu v čas fantje in dekleta kresujejo, da žitno polje hude ure obvarujejo.

Kresnik odvede Devo, ko premaga sovražnika in se s skokom s pečine reši nasilnika; ji hitro dene pas, natakne psstan zlat, da postane njegova preljubljena prvokrat.

Radegostu, ki zadnji sin junak je in sončni bog, v jeseni nalivaje medu v rog, da tudi v prihodnje polje dovolj obrodi, ter letino plodno zagotovi.

Mila Lada, deklica lepša kot celi svet, okrašena je kakor sam zalj rožni cvet. Desti masla in sadja ljudstvu je naklonila, ko bratu Radegostu srce je omladila.

Morana, bela hčerka, sede v temačni kot, da neusmiljeno pokonča vedno stari rod. Pozimi odeva naravo z belim ohlačilom, da se spomladi prebudi z lepšim povračilom.

XX. UVOD K DIAFILMU - VERSTVO STARIH SLOVANOV

Stari Slovani so - tako kot vsi prarodni - nosili v sebi strah pred vsem neznanim. Niso si znali razložiti Luninih meň, niti menjave letnih časov, kaj šele, da bi razumeli odkod blisk, grom, nevihte, potres, povodnji itd. vse elementarnosti, ki so jih obkrožale. Iz teh nejasnosti so si pomagali z verovanjem v neka izmišljene sile, katere so posebili in jim pripisovali /posebno Grki/ popolnoma človeške lastnosti, dobre in slabe namreč. Nato so ta, v fantaziji skovana bitja začeli prositi, rotiti, jih klicati za pričo in za dosego njih naklonjenosti, so jim začeli darovati.

Slovani so sklepali, da mora božanstvo tudi jesti, ali kakor so takrat rekli: žreti. Zato so prostor, kjer so klali živine bogovom v daritev, imenovali: žrtvenik, tistega, ki je opravljal daritev pa: žrec. Pojem sitosti in s tem v zvezi zadovoljnosti, so imenovali z opisom: on ima bok; žrec je na žrtveniku žrtvoval in oni tam zgoraj je sedaj bok. Odtod torej beseda bog, pisana z "g"! Če ni bil bog, je bil u-bog, kar pomeni še danes : reven.

O posameznih bogovih in bitjih, v katere so stoletja verovali naši davni predniki, se bomo porazgovorili ob njih podobah, ki jih je narisal Jože Karlovšek /priznani slikar in pisatelj slovenske folklore/.

Papler Albert

XXI. ŽIVALI V SLOVENSKEM NARODOPISJU.

V tem poglavju so opisani tisti živalski motivi, ki niso omenjeni v prejšnjih spisih, so pa pomembni v slovenskem narodopisju.

Čuk. Zaradi žalostnega glasu pomeni čukovo petje smrt. Pravijo: "Čuk ga je izpel."

Jelen. Slovenski sončni junak prebiva v stekleni gori v podobi zlatorogega jelena.

Kača. Glej v že opisanih poglavjih: Hišna kača, Kačec, Bela kača, Kačja kraljica in Zakleti grad.

Konj. V slovenski pripovedki imamo belega konja, ki čuva bogastvo v dolini med Triglavom in Vršacem, kjer je skrit zaklad, pokrit z ogromno ploščo. S Šmarjetne glave bo moral streljati izvrsten strelec na Belega konja in ga zadeti s prvo krgljo, če bo hotel priti do tega kraljestva.

Zaščitnik konj je pri Slovencih sv. Štefan, ker so že naši poganski predniki na ta dan slavili Velesa - boga konj in živine sploh. Na god sv. Štefana grede kmetje še marsikje s konji na božjo pot k sv. Štefanu. V poganskih časih so pa Severoslovani ob sončnem obratu darovali konje svojemu najvišjemu bogu.

Koza, kozel. Koza je simbolizirala Staroslovanom rodovitnost, njen kip je stal celo v staroslovenskem preročišču v Millstattu na Koroškem.

Slovenska pripovedka govori o ošabni, toda krasni deklici, ki jo je varani mladenič zaklel, da se je sprevrgla v belo divjo kozo, ki sedaj divja po planinah. V Kamniških planinah pa vidijo kozo z zlatimi parklji. Žival je dobila zlate parklje od tega, ker hodi pit k zlatemu vrelcu, ki ga ljudje zaman iščejo.

Kadar gre črnošolec v črno šolo, ki se nahaja v kakem jezeru, potem zajaše črnega kozla, ki ga prenese skozi vodo v prostorno poslopje.

Kozorog. Razen jelena je bil kozorog pri Skitih zelo v časteh in verjetno tudi že pri Staroslovanih. Opis Zlatoroga glej v prejšnjih poglavjih.

Krota. Po ljudski veri se spremeni v koto čarovnica.

Kukavica. nam prinaša s svojim povratkom pomlad. Prvo kukanje ljudje kaj radi štejejo, ker vsakemu nekaj pomeni ali kaj dobrega donša.

Lastovica. tudi prinaša s svojim povratkom pomlad. Gnezdí lahko kjerkoli, ker z nje prihajata v hišo sreča in zdravje. Tam tudi ne udari strela. Celo med sv. mašo sme sedeti na oltarju.

Mavje ali Movje je mala deca, ki umrje brez krste in leta ponoči okoli v podobi velikega črnega ptiča ter si išče pomoči. Po zraku žvižga in ako ga kdo oponaša, ga vsega opraska. Posebno ognja ne morej trpeti. Kljun je močno pripegnjen, noge so precej dolge in kosmate, oči so pa kakor sonce rujave. Na nogah ima ostre in dolge kremplje, s katerimi napada žvižgajočega človeka.

Petelin. Glej v poglavju "Sončni petelin."

Ptičica svarilka. Naše ljudstvo je imelo vero, da nosijo ptice duše umrlih. Česte se take ptice prikazujejo ljudem in jih opozarjajo na srečo, na grozečo jim nevarnost. Ptica, ki je imela sedem mrtvaških glav na repu, je rešila nekoč ljudi smrtonosne kolere.

Zlata ptica. Vsakih sto let prileti zlata ptica in leta okoli Svete gore, v kateri spi Kralj Matjaž in njegova vojska. Kadar bo pa na svetu največja stiska, bo tudi tedaj priletela zlata ptica in bo tako žalostno zapela, da se bo odprla Sveta gora, in Kralj Matjaž se bo zbudil s svojimi junaki.

Riba Faronika. Glej v poglavju: "Riba Faronika."

Zlata ribica je po Trdinovih pripovedkah ukleta hči razuzdanega in krivovernega grajščaka ter mora trpeti zaradi očetovih grehov. Živi v bistrih potokih ali temnih jezerih.

Z luskinami, ki se svetijo kakor sonce in blešče kakor čudovita Marijina krona, razsvetljuje vodne gladine. S krono na glavi kraljuje v kristalnem povodnem gradiču nad svojimi ribicami.

Sova, je človeku zaradi svoje zunanje podobe ter nočnega življenja odurna, skrivnostna in jo ima ljudstvo za mrtvaško ptico.

Vran in krokar imata zmes dobrih in slabih lastnosti. Starim Slovencem sta veljala za modrega in umnega ptiča, ki mu je znana tudi prihodnost. Kdor pojè vranovo srce in čreva, postane prerok.

Opomba: Vire glej v skriptah: Osnova in razvoj slovenskega ornamenta. Enako za drugo poglavje.

XXII. RASTLINE V SLOVENSKEM NARODOPISJU

Razen lepotnega, zdravilnega in koristnega značaja je prihajalo rastlinstvo vpoštev tudi zaradi kake posebne barve, oblike ali drugih lastnosti do najrazličnejših simboličnih in verskih pomenov.

Aida je spadala med sveta zelišča in je bila posvečena Kurentu, bogi veselja, plesa in petja.

Bezeg je zelo čislán in spoštovan ter je živa kmečka apoteka. Naše ljudstvo je verovalo, da v skromnem bezgovem grmu prebiva dobri hišni duh. O njem živi vse polno pravljic, pripovedk in legend, ki posebljajo bezeg kot zaklete dobre žene, vile ali matere. Posebno čarodejno moč ima bezeg o kresu. Bezeg, zasajen pred hlevskimi vrati, naj bi branil čarovnicam dostop v hlev.

Bošulj je priljubljena narodna roža v Istri, Goriški in Dalmaciji. Imenuje se tudi bušeljak ali bosiljak. V pesmi Vladimírja Nazorja "Gulijotova pesam" prosi na benečansko ladjo prikovan Galijot, naj mu darujeje tudi bašeljka.

Breza. Razen lipe je pri Slovencih breza kot drevo najbolj cenjena. Brezove vejice imajo čudodelno moč. Pometanje na sveti večer s to metlo je bila splešne znana vraža. Tepežkenje

z brezovo (~~metle~~) šibo prinaša ljudem srečo, zdravje in plodnost. Na brezovih metlah baje jahajo čarovnice.

Brinjev grm ali brinje naj bi po vraži varoval pred zlemi duhovi. Z njim se je baje mogoče uspešno zoperstaviti hudiču in njegovim zlobnim nakanam. Na Notranjskem je še sedaj običaj, da mrliča krope z brinjeve vejice in s tem odganjajo hudiča. Na Koroškem se pripoveduje, da je mogoče z brinjevim grmom dobiti ukradene stvari nazaj. Tistim, ki znajo prav prositi in mnogo molijo, pomaga brinje v raznih nesrečah.

Štiriperesna deteljica (~~alika motiv~~) pomeni srečno, mirno in zadovoljno življenje. Motiv tvorijo nehoti križ in po štiri sidra in srca, kar naj izraža vero, upanje in ljubezen. Ker se najde deteljski list s štirimi peresi prav redko in bolj s težavo, je nastal vobče znani rek: Srečno oko, ki ga ugleda, nesrečna roka, ki ga odtrga.

Drevo. Iz naravnega opazovanja je rast, cvetenje in zorenje drevesa splošan simbol človekovega življenja in znak hišnega blagoslova. S tem dobiva razne pomene in uporabe, kakor n. pr. rajsko drevo, sveto drevo, božično drevo, drevo življenja, cvetno drevo itd.

Novoletna jelka označuje z okraski začetek novega in srečnega življenja v novem letu.

Kakor marsikatera ljudstva so častili tudi Staroslovani drevo po božje. Posamezno drevo naj bi bilo po ljudskem verovanju bivališče kakega boga. Pri drevesih so bogovom darovali, prisegali, pod drevesi so se vršile poroke in sodstvo ter zabava in ostali običaji. Pri češčenju dreves in za odkup nesreče drevesnega naščevanja, so krasili naši predniki veje s pisanimi trakovi in obešali na nje razne darove.

Belokranjski zeleni Jurij je posehljeni pomladni drevesni duh, ki nam prinaša veselo zeleno in rodovitno pomlad.

Maj ali mlaj je visoko obeljena smreka z vencem na vrhu. Mlaji so običajno največji izraz ljudskega navdušenja, slavnostnega in vesela razpoloženja, prim. majsko drevo, ^{drevo} ob žegnanjih, narodnih praznikih in pri dovrstitvi kakega važnega kmetskega

ali drugega opravila (likof = Glückauf).

Granatno jabolko najdemo pogosto v ljudski ornamentiki z imenom zlato jabolko. Znak ljubezni in rodovitnosti.

Kopriva. Na Veliki četrtek se jedli marsikje naši ljudje koprive, kot sredstvo proti čarovnijam, drugod so jih nabirali in spravljali na podstrešje kot pomoč proti strelji.

Kresnice v širšem pomenu so vse tiste rastline, ki so po ljudskem izročilu že izza davnih časov ozko povezane z običaji o kresu. Med glavne prištevamo ^ggozdno kresnico, ivanjščico in praprot. Kresnice baje obvarujejo hiše tudi pred strelo in požarom, zato jih kaj radi ljudje zatikajo za vrata, pod napušč ali v strehe.

Gozdna kresnica ali medvedove latje spada med najvažnejše kresnice. Ponekod ji pravijo tudi coprnica.

Lipa. Glej v prejšnjem poglavju "Lipa".

Marjetica. Velika marjetica, pekeli-vice ali ivanjščica je pri Slovencih zaradi svojega cveta z velikim osredkom in belimi venčnimi listi za podobo božjega sonca.

Nagelj ali klinček znači prijateljstvo in srečno ljubezen. Ponos naših vasi je drevesni nagelj "gorenja", ki slikovito poživlja naše domove izza oken in lesenih hišnih hodnikov.

Natresk. Kakor perunika je tudi ^enatresk posvečen Perumu. Varstvo proti strelji.

Oreh je kot drevo znak mogočnosti in gospodstva. Orehi prinašajo ženam plodnost. Z orehovimi cveti, ki cvetejo le v kresni noči od polnoči do ene ure, je baje mogoče ozdraviti vse bolezni. Na Hrvaškem imajo vero, da se pod orehom sestanejo ponoči ob določenih dnevih vrage in čaravnice. Dolenci pa pravijo, da je hudo sovraštvo med orehom in hrastom. Orehov plod je znamenje plodnosti.

Pasijonka ali trpljenka (~~slika motiv~~). Cvet ima mnogo belih venčnih listov, izrazite prašnike in pestiče. Ljudstvo vidi v razcveti roži podobe sedmerih Kristusovih bolečin: križ in vrvi, kladivo in žeblje, biče in trnjevo krone ter

sulico. Pasijonka je večkrat stilizirano podana v starejši cerkveni umetnosti, posebno na pohištvu.

Perunika (boguš) je bila posvečena Perunu, zato v nje strela nikoli ne udari. Pri Hrvatih in Srbih ima ime bogašica.

Praprot, navadna glistovnica, je necvetna rastlina. Kmetje jo uporabljajo za stelje. V slovenski ter pri ostalih jugoslovanski ljudski govoricah ima skrivnostni in čarovni pomen. Kdor hoče slišati in vedeti, kaj govori živina, zlasti govedo na sveti večer opolnoči, ta mora imeti nevede pri sebi praprotno seme od kresa. Iti mora skrivaj poslušati v hlev ali pa nad hlev.

Praprot varuje tudi ljudi in živali pred strelo in zlemi duhovi. Tam, kjer raste praprot, ne morejo živeti kače in tam tudi hudič ne more uganjati svojih vragolij. Slovaki in prekmurski Slovenci imenujejo to rastlino perunov cvet. Praprot je tudi Jarilovo darilo prvemu človeku v raji in zato nastiljajo z rastlino sončnega boga na kresni večer tla po hiši in jo zatikajo v okna, za vrata in tramove. Nedolžen človek postane neviden, če se mu v kresni noči natrese v čevlje praprotnega semena.

Slovani so imeli praprot vedno za sveto rastlino, ki odvraca vse hudo, daje rodovitnost in moč ter prinaša dobrim ljudem srečo. Posebno čarodejno moč ima o kresu. Božični kruh praprotnik se po njej imenuje, ker vsebuje razen drugih čarodejnih zelišč tudi praprot. Ljudska domišljija pravi, da se praprot razcvete samo na kresno noč opolnoči in še to le za kratek hip, ker mu nevidna roka cvet takej odtrga.

Prose je bilo pri Staroslovanih v posebni časti kot glavne žite, posebno ko še niso zrnja mleli in kruh pekli. Po starem naziranju je bila prosena kaša s skledo predpoda in znamenje sonca. Ker pa je bilo sončno božanstvo varuh zakonske zveze, je slovenska ziljanska nevesta postregla na predvečer poroke gostom s skledo kuhane kaše.

Roženkravt ali žeravec so imele naše babice posebno v čisljih in so ga polagale kaj rade v okrašene skrinje med

narodno nošo in perilo. Priljubljen je zaradi prijetnega močnega vonja. Okna naših kmečkih hiš pa krasi s svoje vedno zeleno barvo. Kakor je nagelj simbol ljubezni, tako je roženkravt znak zvestobe, saj velja pravilo: "Kjer se roženkravt na oknu suši, v hišo nesreča hiti".

Rožmarin. Z rožmarinovo vejico pokadimo sobo poročnice, da se osveži zrak, pri poroki nosi nevesta venček, ženina in svatje pa pripete šopke iz rožmarina, po smrti zopet najdemo rožmarinovo vejico v kropivčku. Tako spremlja rožmarin človekovo življenje od zibelj do groba, govori o ljubezni deklice in zvestobi žene. Znana je stara vraža, da na sveto noč opolnoči prične cveteti tudi rožmarin.

Rožnice so priljubljene kot ornamentalni motiv v slovenskem okrasu.

Šmarnica. Po majniški cvetlici - šmarnici s katero radi okrašujemo Marijine oltarčke, je šmarješki pisatelj Janez Volčič imenoval majniške pobožnost "Šmarnice".

Trobentica prinese po trditvi vraž skoraj vedno nesreče. Če pričnejo cveteti že za Božič, oznanjajo smrt ali nesrečo. Zato prvih trobentic ne smeš nabirati, ker ti lahko prinese bolezen. Ako najde deklica pred Velikim petkom cvetočo trobentico, se bo še to leto poročila, če pa cvet utrga, bo v zakonu silno nesrečna.

Vinska trta se je rabila kot okraani motiv že za časa antike, kjer je bila znamenje boga Bakh^a, v krščanski veri pa simbolizira Kristusovo kri. Slovenska ornamentika ima prav čisto med svojimi motivi trte z listi in grozdem. Na Dolenjskem nahajamo celo hišne vhode s kamnitimi podboji, okrašenimi z vinske trte.

Razen ajde je bila trta Kurentu sveto zelišče. Po slovenskih pravljicah je Kurent rešil s pomočjo trte vesolnega potopa štiri ljudi. Po potopu je potem naročil človeku gojitev vinske trte in za palico na svojih potih si je izbral Kurent tudi vinske trte.

KARLOVŠEK J.
Slovenske /1

II 1878/1

398.2:75(497.4)

019590902

KNJIZNICA M. JARCA · NOVO MESTO

COBISS

PZ